

Univerzita Karlova v Praze
Husitská teologická fakulta

Diplomová práce

Svědomí z hlediska teologie a psychologie
- Důsledky pro mravní výchovu dětí a mládeže

Název diplomové práce

Conscience from the View of Theology and Psychology
- Consequences to Moral Upbringing of Children and Young People

Katedra: Pedagogiky a psychologie

Studijní obor: Učitelství

Forma studia: Prezenční

Vedoucí práce:
prof. PhDr. Pavel Říčan, CSc.

Autor: Ingeborg Vokálová

Praha, 2007

Poděkování

Děkuji paní Janě Kahabkové, ing. Martinu Kahabkovi, bc. Markétě Pavlišové a MuDr. Ingeborg Vokálové za korektury v českém a anglickém jazyce.

Zároveň děkuji i vedoucímu práce prof. PhDr. Pavlu Řičanovi, CSc.

Mé upřímné díky však patří zejména prof. ThDr. Janu. B. Láškovi za konzultace a Mgr. Pavlíně Janošové, Ph. D. za podporu.

„Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci s názvem Svědomí z hlediska teologie a psychologie - důsledky pro mravní výchovu dětí a mládeže, napsala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů“.

Vdne...

podpis

Anotace

Tématem této diplomové práce je svědomí z hlediska teologie a psychologie a jeho důsledky pro mravní výchovu dětí a mládeže. Nejprve se budu zabývat výkladem a charakteristikou pojmu svědomí a zmíním i pohled na svědomí v kontextu biblickém a filosofickém. Mým cílem bude vyložit pojem svědomí z hlediska teologického a psychologického, a to jak v období historickém, tak současném. Závěrem mé práce se budu věnovat morální výchově dětí a mládeže a s ní souvisejícímu vývoji svědomí.

The subject matter of this diploma paper is conscience concerning theology and psychology and its consequences on the moral education of children and teenagers. Firstly, I will focus on an explication and characteristics of the definition of conscience and further I will deal with the conscience in the context of the Bible and philosophy. My aim will be explain the definition of conscience in the terms of theology and psychology, not only in the history but also nowadays. At the end of my paper I will attend to moral education of children and teenagers and to that related development of conscience.

Klíčová slova

Svědomí, hlas, srdce, vina, vývoj, výchova.

Conscience, voice, heart, guilt, progress, education.

Obsah

Úvod -str.8

1. Kapitola - Svědomí-popis a výklad pojmu str. 9

1.1 - Rozdělení svědomí a jeho obsah str.12

1.2 - Výklad svědomí podle E.Fromma str.14

2. Kapitola - Svědomí ve vědách mimo teologii a psychologii str. 18

2.1 -Definice svědomí ve filosofii str.18

2.2 -Pojem svědomí v dějinách filosofie str.19

2.3 -Hodnocení svědomí v sociologii str.23

3.Kapitola -Biblické pojetí svědomí str.25

3.1 -Svědomí ve Starém zákoně str.25

3.2 -Svědomí v Novém zákoně str.26

4. Kapitola -Svědomí v teologii str. 30

4.1 -Období scholastiky str.30

4.2 -Období reformace str.33

4.3 -Svědomí z pohledu dnešní teologie str.35

5. Kapitola -Svědomí v psychologii str. 42

5.1 -Svědomí u S. Freuda str.42

5.2 -Svědomí v pojetí C.G. Junga str.45

5.3 -Novější představy o svědomí str.47

5.3.1 -Svědomí v pojetí V.Frankla str.47

5.3.2 - Svědomí v pojetí Giona Condraua str. 48

6. Kapitol -Výchova a vývoj svědomí str.50

6.1 -Výchova a vývoj svědomí v raném dětství str.51

6.1.1 -Kojenecký věk str.52

6.2.2 -Batolecí věk str.53

6.2 -Výchova svědomí v předškolním věku str.54

6.2.1 -Působení rodiny na vývoj svědomí str.54

6.2.2 -Vliv mateřské školy na vývoj svědomí str.55

6.3 -Výchova svědomí ve školním věku str. 57

6.3.1 -Vývoj svědomí v období raného a středního školního věku str.57

6.3.2 -Svědomí v dospívání str.58

6.4	-Morální vývoj str.59
6.4.1	-Morální vývoj podle Piageta str.60
6.4.2	-Morální vývoj podle Kohlberga str.61
6.5	-Výchova a utváření svědomí v církvi str.62
6.5.1	-Výchova svědomí v katolickém prostředí str.65
6.6	-Morální výchova dětí ve skautském oddíle str.67
6.6.1	-Metody výchovy str. 67
Závěr	- str. 69
Summary	- str.70

SZ – Starý zákon
Gn – První Mojžíšova (Genesis)
Jb - Jób
1Kr – První Královská
Ž – Žalmy
NZ – Nový zákon
1K – První list Korinským
Mt - Matouš
Žd - Židům
1Pt – První list Petrův
Sk – Skutky apoštolské
Ř – Římanům
1Tm – První list Timoteovi

Úvod

Cílem této diplomové práce bude výklad pojmu svědomí z hlediska teologického a psychologického s důrazem na důsledky pro mravní výchovu dětí a mládeže. V první kapitole se zamyslím nad tím, co je to svědomí a co tento fenomén znamená pro mne. Dále se pozastavím u původu vzniku názvu pojmu svědomí a u jeho obsahové stránky. Kapitulu ukončím výkladem svědomí podle jednoho z předních psychologů minulého století Ericha Fromma, který dle mého názoru nejpřesněji postihl charakteristiku a zároveň rozdělení tohoto pojmu.

Ve druhé kapitole bych chtěla poukázat na fakt, že kromě vědních oborů jako jsou teologie a psychologie, které se svědomím zabývají, pramení mnoho poznatků i z vědního oboru filozofie a že tyto poznatky byly později převzaty do výše zmíněných věd. Definuji pojem svědomí z hlediska filozofie a v krátkém přehledu vyložím názory filosofů od antiky až po současnost. Připomenu i psychologii, příbuznou vědu sociologii.

Třetí kapitolu zaměřím na svědomí v biblickém pojetí. Myslím si, že toto pojetí úzce souvisí s problematikou svědomí v teologii, tudíž by v mé práci nemělo chybět. Pokusím se rovněž vyložit a porovnat pohledy na svědomí ve Starém a Novém zákoně.

Následující čtvrtá kapitola se už bude týkat svědomí z hlediska teologického. Zaměřím se na klíčová období církevních dějin, a to na období scholastiky a reformace, a využiji interpretaci svědomí z pohledu hlavních zástupců této doby. Kapitulu zakončím názory současných teologů, které, jak uvidíme, jsou ve značném rozporu s dřívějším výkladem.

Předposlední pátá kapitola se bude týkat svědomí v psychologii a jejího pohledu na něj. Rozeberu zde vznik a vývoj svědomí podle Freuda, Junga a srovnám jejich teorie s novějšími názory Frankla a Condraua.

V závěrečné šesté kapitole popíši, jak probíhá výchova svědomí u dětí a jak se na ní podílí rodina, mateřská školka, škola a jiné instituce. Vzhledem k tomu, že rozhodující funkci svědomí spatřujeme ve vývoji morálního úsudku, zastavím se i u interpretace morálního vývoje podle Piageta a Kohlberga.

1.KAPITOLA

SVĚDOMÍ – POPIS A VÝKLAD POJMU

Co je to svědomí? Když se zeptáme, co je to svědomí, většina z nás si pod tímto pojmem nepředstaví nic hmatatelně určitého. Je to jakýsi hlas, který nám v našem nitru napovídá, co udělat, či neudělat. Ale jak tento hlas definovat? Chybí jak všeobecně uznávaná definice, tak i všeobecně užívaná terminologie. Svědomí je něco v nás, určité vnitřní přesvědčení. Každý má svědomí formované jinak. To, co jeden považuje za špatné, jiný za špatné považovat nemusí. O svědomí se hovoří jako o poslední a rozhodné instanci. Kde se v lidském těle svědomí nachází? Jedni říkají, že v hlavě, a proto ho tak hlasitě slyšíme, jiní tvrdí, že v srdci. Podle mě mohou být obě varianty možné. Vždyť kdo by neznal to zvláštní bušení srdce, když se vědomě dopustíme něčeho nesprávného.

Klást si otázku, co je svědomí, vyžaduje reflexi vlastní zkušenosti. Například literární vědec může analyzovat stavbu veršů či srovnávat typy románů, aniž by sám někdy skládal verše nebo psal romány. Kdo se však pouští do rozhovoru o svědomí, předpokládá u sebe, ale i u partnerů vlastní zkušenost.

U veřejnosti a například v politické rétorice hraje slovo svědomí často úplně jinou roli. Odvolání se na vlastní svědomí plní spíše legitimační funkci. Kdo se odvolává na svědomí, na toho jako by neplatila nutnost ospravedlnit své jednání etickými měřítky. Zatímco teologická a filosofická tradice zdůrazňovaly přiřazení svědomí k praktickému rozumu a viděly v něm poslední instanci osobní odpovědnosti, hrozí dnes, že se zřetel ke svědomí degraduje na odlehčovací strategii. Na rozdíl od starých ekvivalentů syn-eidesis a con-scientia, které předpokládají společné mravní vědomí, v němž se jednotlivec v konkrétní situaci musí osvědčit, současné slovo „svědomí“ v běžné mluvě veřejnosti ztratilo svůj vztah k univerzálním etickým principům a hodnotám.

Angličtí puritáni v sedmnáctém století nazývali svědomí „malým světlem“, které září v každém člověku a ukazuje mu, co je dobré a co zlé. Že je v každém z nás, je pevně zabudovanou součástí, není myslím třeba dokazovat. Jak věřící, tak nevěřící občas cítí jeho ostny, zarývající se do vědomí.

Jako snad každý i já mám v sobě ten hlas, který ve mně mluví a ne vždy vyvolává příjemné pocity. Často se ptám, kde se jen vzal ten cizí, jízlivý hlas, který se mi probudil v hlavě, a který mě dokáže opravdu rozzuřit a to tím víc, čím jsou pravdivější slova, která zaznívají. Po nesprávném rozhodnutí nebo činu se tedy nelze divit, že přijdou výčitky svědomí, které mají za následek pocity úzkosti a dokonce i určitou formu nevolnosti. Huckleberry Finn říkal, že svědomí v něm zabírá víc místa, než všechny ostatní vnitřnosti a nakonec vůbec k ničemu není. S tím ovšem nelze souhlasit. Zrovna tak jako srdce a ostatní orgány v našem těle, i svědomí plní svoji specifickou funkci.

Svědomí bychom si mohli vlastně představit jako jakéhosi mužička, který bydlí v našem srdci. Přebývá tam celý náš život a vše, co dělá, je, že si čte zákon poznání, a když uděláme nějaký skutek, snaží se nám sdělit, zda byl podle tohoto zákona dobrý nebo špatný. Když pak jednoho dne člověk, který ví, že lhát je špatné a toto poznání má napsané v srdci, zalže, Pán svědomí pocítí jakési chvění, zkontroluje zákon, zjistí, že je v něm psáno „nebudeš lhát“, a začne člověka obviňovat. Tento hlas je nám všem dobře známý.

V čem je ale problém se svědomím? Je závislé na poznání, které má člověk vepsané v srdci a je tedy nepřesné.

Tématikou svědomí se zabývá teologie a psychologie, ale i například filosofie a sociologie.

Svědomí je složený výraz : s – vědomí, con – scientia, Ge – wissen, syn – eidesis. Z uvedených jazyků vyplývá, že označovaná věc má co dělat s vědomím člověka. Řecké eidesis znamená původně „vidění, poznávání viditelných předmětů“. Podstatné jméno syneidesis znamená „posouzení věcí, náhled, porozumění, ostrovtip.“ Latinský výraz conscientia znamená „vnímání, vědění, znalost, vnitřní zkušenost, smýšlení...“.¹

I Freud říká, že svědomí se v některých jazycích téměř neliší od označení vědomí. „Neboť co je to svědomí? Podle svědeckví řeči přináležejí k tomu, co nejvědoměji víme“.² Podle Freuda je svědomí vnitřní vědomí o zavržitelnosti jistých našich přání. Toto zavržování se nemusí už na nic jiného odvolávat, protože si je jisté sebou samým. Ještě patrnější je to však při vědomí viny, kdy si uvědomujeme vnitřní

odsudek činů, jimiž jsme uskutečnili jisté touhy. Každý, kdo má svědomí, v sobě tak musí pociťovat oprávněnost odsudku, výčitku za uskutečněné jednání.³

Svědomí se naší introspektivní zkušenosti jeví jako „vnitřní hlas“, což je pro něj ta nejlepší metafora. Lze jej představit také jako „kvaziosobu“, jež je vnitřním partnerem Já. Ta nás může chválit za to, co děláme a co si myslíme a cítíme, daleko běžnější prožitek je však svědomí varující, kárající a trestající, tzv. výčitka svědomí. Výčitky svědomí mají varovný charakter před činem, když se dopouštíme něčeho nesprávného, ale daleko mučivější bývají po činu, jejichž funkcí je provinilce trestat.⁴

Výčitky svědomí lze zkoumat ze dvou hledisek. Projevují se jako mučivé, avšak pasivní uznání špatnosti činu, jednak jako tíživé, avšak aktivní prožitky. V první formě jsou výčitky svědomí nezbytné. V druhé formě, jestliže vedou napříště k dobrým skutkům, jsou však na vyšší mravní úrovni.⁵

Ke sklonům nové doby však patří i to, že chce udělat ze svědomí věc nadání, případně udělat ze svědomí záležitost působení dějinných sil nebo společenského prostředí. Podle toho by bylo svědomí něčím, co vzniklo postupně, co v nás vypěstovala výchova, a co může zase zmizet. Všichni víme, že svědomí existuje. „Existuje v nás ono poslední něco, které je ve spojení s dobrem, které odpovídá na dobro jako oko na světlo. Svědomí v sobě nosíme živé, ozývá se, děje-li se něco dobrého i zlého“.⁶ Svědomí znamená více než „něco vědět“, znamená „vědět o něčem“. Setkáváme se tu s něčím, co nás obklopuje a prostupuje, když jsme sami, co máme stále při sobě. Čili něco niterného, související s tím, co míní staré výrazy „má jiskřičku v duši“ a v „hlouby duše“. Prostřednictvím svědomí si uvědomuji, co je dobré teď a tady. Ve chvíli, kdy nastane nejednoznačná situace, která si žádá rozhodnutí, je úkolem svědomí, aby k tomuto rozhodnutí dospělo.⁷

Všeobecně je tedy svědomí chápáno jako morální schopnost, smysl, nebo pocit, který podněcuje jedince k přesvědčení, že určité aktivity jsou správné nebo špatné. Svědomí může podněcovat různé lidi ve zcela rozdílných směrech, záleží to na jejich názorech a cítění. Uvedme si to na příkladu, kdy jedna osoba může cítit morální povinnost jít do války, zatímco jiná cítí morální povinnost vyhnout se válce za každou cenu. Jak se ale vyrovnat s tím, když se máme rozhodnout, zda jednat podle svého svědomí, nebo podle příkazu či pravidel nějaké lidské autority? Máme uposlechnout „vyšší moc“, nebo se řídit vlastním smyslem pro dobro a zlo? To vše může vést

k morálnímu zmatení. Postavit se proti svému svědomí má negativní vliv na lidskou psychiku a může vést až k těžkým depresím. Mnozí badatelé se domnívali, že jednou z výrazných forem emocionálního projevu svědomí je stud. Ale svědomí je na rozdíl od studu daleko složitější formou. Myslím si, že člověk si v jeho rámci uvědomuje nejen provinění, ale i správnost svých činů, myšlení a citění. Ve svědomí mám poznat, co je správné, správné i v rozporu s mým přáním.

1.1 Rozdělení svědomí a jeho obsah

Při prožitku svědomí je podstatný vztah ke konkrétnímu konání nebo chování, ať minulému nebo budoucímu. Podle toho, zda má k jednání teprve dojít nebo už k němu došlo, rozlišujeme mezi svědomím předcházejícím (*conscientia antecedens*) a svědomím následným (*conscientia consequens*). Podle kvality chování se předcházející svědomí dále dělí na svědomí vybízející nebo varující a následné svědomí pak na dobré nebo špatné. Charakteristický pro špatné svědomí je vedle prožitku neuniknutelnosti obžalobám i fakt, že se člověk cítí být vypuzen ze společenství druhých lidí a v případě víry v Boha se cítí být vůči němu smrtelně vzdálen. Prožitek dobrého svědomí někteří výslovně popírají. Dobré svědomí sice zakoušíme méně zřetelně než svědomí špatné, protože téměř nikdy nejsme schopni jednat dokonale, proto ale přece nelze zásadně popírat jeho existenci.⁸

Ještě podrobnějším rozdělením svědomí se zabývá Jiří Skoblík v Přehledu křesťanské etiky. Stejně jako v předcházejícím odstavci dělí svědomí na předchozí a následné, ale více pozornosti věnuje svědomí správnému a mylnému. Pouze správné svědomí je podle něj žádoucím pravidlem jednání. Proto je zapotřebí své svědomí vzdělávat rozšiřováním mravních vědomostí. Mylné svědomí způsobuje v praxi značné problémy a jednání, které vyvolá, pak často škodí druhým lidem. Mylné svědomí se dále dělí na úzkostlivé (skrupulózní), lehkomyšlné (laxní) a zmatené (perplexní). Posledním rozdělením je rozdělení na svědomí jisté a nejisté. Jisté vylučuje obavu z omylu a naopak. Skoblík tvrdí, že pouze jisté svědomí je správné pravidlo mravnosti.⁹

Obsahem svědomí jsou určité normy a hodnoty, které jsou zvnitřněné. To znamená, že nepotřebují zdůvodnění, jeví se svému nositeli jako samozřejmé. Ke

zvnitřnění norem a hodnot a tím pádem i ke vzniku svědomí, dochází identifikací s modelem, tj. s člověkem, který má, zpravidla u dítěte, velkou autoritu. Svědomí dítěte se tak logicky stává víceméně věrnou kopií svědomí modelu. V pozdějším životě člověk na základě zkušenosti doplňuje a upravuje systém hodnot a norem, kterými se jeho svědomí řídí, avšak zásady přijaté identifikací v dětství se mění jen obtížně.¹⁰

Jaký je obsah svědomí a čím jsou dány hodnoty a normy, jež prosazuje? Psycholog by řekl, že obsahem svědomí je třeba rozumět celek morálních představ, jež někdo má. Jsou to vědomosti o dobru a zlu, o úkolech a zákazech, ale také citová hodnocení. Do oblasti svědomí zahrnujeme ovšem také vědomosti o morálce a to se projevuje například tam, kde hovoříme o „výchově svědomí“.

Od dětství jsme vedeni k převzetí určitých hodnot a představ, které ovlivňují naše mravní uvědomění prostřednictvím svědomí, i když některé z těchto hodnot v pozdějším životě odmítneme. Freud rozlišuje ego, id a superego. Ego představuje racionální Já, id je Já na úrovni tělesných a citových potřeb a superego je kontrolující Já, které stanovuje pravidla pro to, co ego dělá. Svědomí je tak v tomto schématu součástí fungování superega.¹¹

Existují však také teologické názory, že svědomí reprezentuje Boží vůli a v tom případě by bylo vrozené nebo by čerpalo ze zjevení.

Svědomí závisí podle některých badatelů také na rozvoji poznání. Barbeškinová píše, že proto by měli pravdu ti, kteří tvrdili, že svědomí zahrnuje rozum. Říká se: „Bez rozumu je svědomí slepé“.¹² Svědomí podle ní obsahuje tři složky: racionální, citovou a volní. Racionálním prvkem svědomí je rozumové pochopení mravního významu realizovaného činu, jež má charakter jakoby nestranného soudu. Rozumové schválení či odsouzení vykonaných skutků je provázeno odpovídajícím citem, čímž se emocionální charakter svědomí projevuje jako pocit mravního uspokojení či neuspokojení se sebou samým. Pocit mravního uspokojení je nazýván „klidným svědomím“, pocit neuspokojenosti se sebou samým mívá podobu lítosti, pocitu zahanbení a samozřejmě výčitek svědomí.¹³

Svědomí je výhradně naše, patří nám v tom nejvlastnějším smyslu. Guardiniho dělí svědomí na povrchní, lehkovážné, přecitlivělé a otupělé. Působí v nás síla, která požadavky svědomí otupuje. Nemusí se to projevovat jako zjevný úmysl, aktivně

může zasahovat i nevědomí a to například tak, že odvrátíme pohled od nepříjemnosti, že si zastíráme, na čem právě nejvíc záleží. Přecitlivělé svědomí působí tak, že shledáváme povinnosti, kde nejsou, pocítujeme odpovědnost i tam, kde žádná není atd.¹⁴

Ve svědomí jde vlastně o proces zrání. Záleží ovšem i na zkušenosti. Zkušenost nás učí stále znovu kriticky hodnotit a svobodněji nahlížet i přísněji odmítat dosavadní měřítko, hlediska i návyky.

1.2 Svědomí podle Ericha Fromma

Jiné rozdělení svědomí uvádí Erich Fromm. V jeho knize *Člověk a psychoanalýza* rozlišuje svědomí *autoritářské* (to Freud popsal jako nad-Já) a *humanistické*. Erich Fromm si byl velmi dobře vědom významu svědomí nejen pro člověka samotného, ale i pro společnost. Nejlépe to vystihuje citát z jeho knihy: „Bez existence svědomí by lidská rasa dávno na své hazardní cestě ztroskotala“.¹⁵ Vzhledem k tomu, že se mi jeho rozdělení jeví jako poučné a zajímavé, budu se mu v rámci této kapitoly věnovat podrobněji.

„*Autoritářské svědomí* je hlas zvnitřněné vnější autority, rodičů, státu, nebo kohokoli jiného, kdo je v určité kultuře autoritou“.¹⁶ Toto svědomí vyžaduje především poslušnost vůči příkazům a zákazům. Takové jednání je pouze účelové, je regulováno strachem před trestem a nadějí na odměnu a je stále závislé na přítomnosti autorit. Často tak není pocit, který lidé považují za pocit viny, ničím jiným, než strachem před takovými autoritami. Při vytváření svědomí se však takové autority jako rodiče, církve, stát a veřejné mínění buď vědomě, nebo nevědomě akceptují jako etičtí a morální zákonodárci, jejichž zákony člověk přijímá, a tak je zvnitřňuje.

Svědomí je nejúčinnějším regulátorem chování. Větším, než strach před vnějšími autoritami, protože před nimi může člověk utéct. Sobě samému však člověk neuteče. I autoritářské svědomí se dělí na dobré a špatné. „Dobré svědomí je vědomí, že člověk potěšil (vnější i zvnitřněnou) autoritu; špatné svědomí je vědomí, že se jí znelíbil“.¹⁷ Dobré svědomí vyvolává pocit blaha, spokojenosti a bezpečnosti, oproti tomu špatné svědomí přináší pocity strachu a nejistoty.¹⁸

V této části jsem popsala formální strukturu autoritářského svědomí podle E. Fromma s poukazem na to, že dobré svědomí je vědomí, že činíme radost, jak vnějším tak zvnitřněným autoritám a špatné svědomí je pak vědomí, že se jim protivíme.

Přestože je zřejmé, že jakýkoliv prohřešek proti normám vyznačeným autoritou znamená neposlušnost, a proto vinu, existují i přestupky, které jsou přirozené v jakékoli autoritářské situaci. Hlavním přečinem v autoritářské situaci je vzpoura proti vládě autority. Autorita vyžaduje poddanost nejen proto, že má strach o svou moc, ale i proto, že je pevně přesvědčena o své morální nadřazenosti a právu. Povinnost uznávat nadřazenost autority pak vyústí v několik zákazů. Nejzávažnější je tabu cítit se být stejně schopný jako autorita. Autorita má moc, která je nedosažitelná. Ať jsou výsady autority jakékoli, je nerovnoprávnost mezi ní a člověkem hlavní zásadou autoritářského svědomí. Paradoxně je autoritářské špatné svědomí výsledkem pocitu síly, hrdosti, nezávislosti, kdežto autoritářské dobré svědomí vyvěrá z pocitu nemohoucnosti, závislosti, poslušnosti. „Sama skutečnost, že člověk má špatné svědomí, je znamením jeho ctnosti, protože špatné svědomí je symptomem „strachu a chvění se“ před autoritou“.¹⁹

Požívání termínu „autoritářské svědomí“ ve spojení s dnešní kulturou, může být pro někoho překvapivé. Mnoho lidí má s tímto pojmem spojené nedemokratické kultury a zapomíná na autority, ovlivňující člověka v dnešní době. Říkejme jim, podle Fromma, tzv. anonymní autority, fungující v současné rodině a společnosti.

Psychoanalytický rozhovor je jedním ze způsobů, jak studovat autoritářské svědomí u lidí. Analytici zjišťují, že mnozí pacienti, zejména děti, nejsou schopni kritizovat své rodiče. Přes velké rozdíly, mezi římskými patriarchálními rodinami, kde rodina byla majetkem otce, a moderními rodinami, stále ještě převládá názor, že děti mají uspokojit rodiče a kompenzovat jejich vlastní neúspěchy. I když se děti s tímto očekáváním ztotožňují, často je pronásleduje pocit viny, že neudělaly dost, a tak své rodiče zklamaly.

Jak se tedy změnila situace ve výchově svědomí v dnešní době? Zjevná autorita byla nahrazena anonymní autoritou, zjevné povely „vědecky“ založenými formulemi; „nedělej to“ bylo vyměněno za „nebude se ti líbit dělat to“. Dítě si tak neuvědomuje, že je mu něco nařizováno a nemůže proti tomu bojovat.

Společnost a autoritářské autority se snaží zlomit vůli dítěte a jeho bezprostřednost. Dítě se přece nenarodilo proto, aby bylo úplně zlomeno. Bojuje proti autoritě představované rodiči, bojuje o svoji svobodu, o to být plnoprávnou lidskou bytostí a nikoli automatem.

Fromm říká, že: „Nejdůležitějším symptomem v boji člověka o sebe je špatné svědomí. Jestliže se člověku nepodařilo prorazit autoritářskou síť, je neúspěšný pokus o únik důkazem síly a dobré svědomí se dá znovu získat jen obnovením poddanosti“.²⁰

Oproti tomu *humanistické svědomí* není zvnitřněný hlas autority. Je to náš vlastní hlas, který nezajímá autorita. Je přítomný v každé lidské bytosti a nezávislý na vnějších sankcích a odměnách. Humanistické svědomí posuzuje, jak jako lidské bytosti fungujeme. „Je to znalost sebe sama, znalost svého úspěchu nebo neúspěchu v umění žít“.²¹ Musíme si být vědomi, co nám svědomí říká, má-li nás ovlivňovat. Svědomí je hlas našeho pravého já, je strážcem naší pravé integrity. Humanistické svědomí se tak dá nazvat „hlasem naší láskyplné péče o sebe“.²² Toto svědomí obsahuje také podstatu našich morálních zážitků v životě. V něm zachováváme vědomí o svém cíli a zásadách života. Ve srovnání s autoritářským svědomím, které se zajímá o poslušnost a povinnost člověka, je humanistické svědomí vyjádřením zájmu člověka o sebe sama a svou integritu. Jakékoli porušení integrity správné funkce naší osobnosti, nejen pokud jde o jednání a myšlení, ale i pokud jde o chuť na jídlo nebo sexuální chování, znamená jednat proti svému svědomí. Čím produktivněji člověk žije, tím silnější je hlas jeho svědomí. Mnoho lidí tak svému svědomí naslouchat neumí. Je-li totiž hlas svědomí jen slabý, je jeho vzkaz nejasný. Naučit se rozumět těmto vzkazům je však těžké. Abychom totiž uměli naslouchat hlasu svědomí, musíme umět naslouchat nejdříve sami sobě. Jsme vystaveni názorům a myšlenkám okolí, a to nám do jisté míry znemožňuje poslouchat sami sebe. Umění naslouchat si je těžké i z důvodu, že vlivem společnosti neumíme být sami sebou.

Slabé svědomí k nám promlouvá většinou nepřimo a často si ani nejsme vědomi, že je to naše svědomí, které nás znepokojuje. Můžeme jen pociťovat starost, která nemá s naším svědomím žádnou zjevnou souvislost. Nejčastější nepřimou reakcí našeho svědomí je pocit viny. Silný pocit viny pak může vést k úzkosti a fyzickému či duševnímu onemocnění.

Člověk by si mohl říci, že se můžeme před hlasem svého svědomí uzavřít. Existuje ovšem stav našeho vědomí, v němž tato snaha selhává, a to je spánek. Člověk v něm vnímá jen svou vnitřní zkušenost a je to tak jediná doba, v níž člověk nemůže svědomí umlčet. Nevýhodou je, že když slyšíme svoje svědomí ve spánku mluvit, nemůžeme jednat, a když se probudíme a jsem schopni jednat, zapomeneme, co jsme viděli ve svém snu.²³

Fromm se zabýval ve svém pojednání autoritářským a humanistickým svědomím odděleně. Ovšem v závěru uvidíme, že tyto dva druhy svědomí ve skutečnosti odděleny nejsou a vzájemně se v jedné osobě nevyklučují. Dokonce zjistíme, že každý člověk má ve skutečnosti obě svědomí, problém je v rozlišení jejich příslušné síly a mezivztahů.

„Vina se cítí vědomě v pojmech autoritářského svědomí, i když je dynamicky zakotvena v humanistickém svědomí.“²⁴

Člověk se tak může cítit vědomě vinen proto, že se znelíbil autoritě, i když nevědomě se cítí vinen, protože nesplnil vlastní očekávání sebe sama.

Fromm zde poukazuje na fakt, že míra a způsob užití svědomí mohou být velmi odlišné. To, zda se svědomí uplatňuje v plné míře nebo slabě, závisí na osobnosti jednotlivce a také na jeho rozpoložení.

Hlas svědomí může být někdy velmi tichý a snadno přeslechnutelný, přehlušitelný vnějšími dojmy nebo argumenty rozumu. Obecně se však dá říci, že mravní povědomí, získávané prostřednictvím svědomí, považujeme za zdroj hodnot a mravní intuice, která předchází rozumovým argumentům.

Martin Heidegger ve svém *Bytí a čas* výstižně řekl: „Hlas svědomí přichází ze mne, a přece nade mne.“²⁵

Svědomí nemůžeme chtít nemít nebo ho odstranit, jsme mu naprosto vydáni.

2. KAPITOLA

SVĚDOMÍ VE VĚDÁCH – MIMO TEOLOGII A PSYCHOLOGII

V této kapitole se budu zabývat výroky o svědomí ve vědních disciplínách jako jsou filosofie a sociologie. Výpovědi z oboru pedagogiky, které by zde mohly být rovněž zařazeny, vynechávám, neboť často splývají s výpověďmi z oboru psychologie, které bude věnována jedna z následujících kapitol.

2.1 Definice svědomí ve filosofii

Podle filosofického slovníku znamená svědomí v nejobecnějším smyslu reakci individua na mravní principy a normy jednání v sociální skupině, jejímž je členem. V užším smyslu pak označuje osobní přesvědčení, založené na nezpochybňovaném přijetí určitých morálních norem, které se stávají měřítkem posuzování zejména vlastního chování. Označuje též samo toto posuzování. Svědomí tedy zahrnuje:

- 1) poznávací procesy, k nimž patří poznání původu a významu norem, jimiž se řídí
- 2) hodnotící momenty, kterými se míní schopnost posuzovat vlastní činy i záměry a zamezovat zakázané nebo mravně zavrženíhodné formy jednání
- 3) emocionální komponenty, kterými jsou vědomí povinnosti, viny, lítosti, snaha o nápravu či pokání.

Filosofická tradice řeší otázky, zda svědomí poskytuje vždy nepochybné a následováníhodné soudy. Filosofie se zabývá i otázkou, zda je možné jednat proti vlastnímu svědomí a následně, zda je možné přimět druhého člověka, aby konal proti svému svědomí.²⁶

„Protože však prvky svědomí, jako je pocit viny, studu, atd., se rozvíjejí socializačními procesy, závisejí odpovědi na tyto otázky na hodnocení aspektu sociálního, kulturního a historické podmíněnosti svědomí“.²⁷

2.2 Pojem svědomí v dějinách filosofie

Uvědomění si jevu svědomí je pozorovatelné už v Egyptě, kde se o svědomí mluví jako o „srdci“, v Babyloně, kde je známo jako určité „znepokojení“ nad chybným jednáním, nebo v Indii, kde existuje jako „neviditelný Bůh“, prodlévající v srdci.

Sókrates hovořil o nechuti při vzpomínce na špatný čin. Cítil, že v sobě má vnitřní hlas, který ho vede a zdržuje od nesprávného jednání. Nazýval ho „daimonion“, svědomí (doslova „božské“). Sókrates byl hluboce nábožensky založený člověk, který považoval povinnosti vůči bohům za základní povinnosti člověka, ale tichý, neutichající hlas svědomí nedovedl dále odůvodnit.²⁸

Někteří badatelé pokládají Sokratův daimonion za metaforu, kterou ironicky zastíral své vlastní svědomí, rozum, jiní pokládali toto daimonion za jasnozřivý vnitřní cit nebo instinkt, další badatelé pokládali daimonion za zázračný fenomén, při němž se vzájemně zaměňuje instinkt a vědomí.

Podle Xenofóna „božský hlas“ daimonion dával Sokratovi pokyny, co má a nemá dělat a na základě tohoto hlasu pak Sókrates udílel rady přátelům, které se vždy osvědčily. Jinak o Sókratově daimonionu mluví Platón. Podle Xenofóna se daimonion jak od něčeho odvrací, tak i k něčemu nabádá, přemlouvá. V Platónově podání daimonion jen odrazuje, tedy odvrací, ale nikdy nepřemlouvá. Vidíme tedy, že Xenofóntův výklad podání daimonionu můžeme chápat jako hlas svědomí a rozumu nebo zdravého úsudku, ale Platónův výklad nedává k takovému pojetí žádný podklad. V Platónově verzi je daimonion, nazývaný také božím znamením, jakýmsi šestým smyslem nebo silně rozvinutým instinktem, který vždy Sókrata odvracel od věcí, které by mu škodily.

Tyto interpretace však odpovídají pravdě jen zčásti. Sokratův daimonion je totiž založen na iracionalistické víře v božstvo. Připouští těsné spojení vnitřního hlasu s vně existujícím božstvem. To, co se Sókratovi nedaří vyjádřit slovy, zachycuje jako božský hlas, který zní v něm samém, vychází z hlubin duše, rozumu i svědomí. Božské v duši pak je Sokratův daimonion.²⁹

Boj dvou hlavních směrů starořecké filosofie se odrazil v etických učeních, tedy i v teorii svědomí. Idealisté považovali svědomí za produkt věčných idejí, za cosi vrozeného či Bohem daného a zcela odmítali hledat vysvětlení ve skutečném životě.

Proto právě idealismus pomáhal zdůvodnění a upevnění náboženských názorů na svědomí. Materialisté odmítali představu, podle níž je svědomí něčím vrozeným, božskou vůlí, či produktem ideje. Pokoušeli se definovat svědomí na základě reálných podmínek života lidí a zdůrazňovali ve vývoji svědomí úlohu rozumu, výchovy a vzdělání.

V dějinách etických učení se často poukazovalo na to, že u Řeků rovněž neexistoval výraz pro označení svědomí. Disponovali však termíny, které pojem svědomí z části nahrazovaly nebo s ním souvisely. Byla to slova „aidós“ a „aischýné“. Obecný smysl těchto slov by mohl znít takto: „Styď se sám před sebou a nebudeš se červenat před ostatními“.³⁰ Později se pro označení pojmu svědomí začal používat nám známý výraz „syneidesis“.

Hlavním a nejvýznamnějším představitelem linie idealistů je Platón. Podle něj se svědomí vztahuje ke sféře idejí a všechny podoby pozemského svědomí mohou být jen jejich odrazem. Platón vykládá morálku a svědomí jako vrozené pojmy, které mají své kořeny za hranicemi našeho poznání, v nadpozemském světě idejí. (Tento idealistický výklad svědomí později využili teologové pro zdůvodnění jeho božského původu.)

Jeden z hlavních představitelů opozičního proudu materialistů je Démokritos. Pokládá svědomí nikoli za produkt idejí, nýbrž za vlastnost člověka reálného světa, který vstupuje do vztahů s druhými lidmi. Podle Démokrita musí být pojem svědomí založen na vnitřním přesvědčení osobnosti. Svědomí je podle jeho názoru v lidech možné vypěstovat v procesu výchovy. Zvláštní význam při výchově citu svědomí přisuzoval práci.

Stoičtí filosofové pak pokračovali v Platónově linii a pokoušeli se ukázat božský původ svědomí. Zakladatel stoicismu Seneca, nazýval svědomí „svatým duchem“, přebývajícím v nás proto, aby soudil a trestal. Jinak řečeno svědomí je podle něj jakýsi „hlídač a pozorovatel“ dobra a zla v člověku.³¹

Konkrétnější přístup v otázce svědomí však najdeme až v moderní filosofii. Výklad pojmu svědomí má jeden ze svých kořenů nepochybně ve filosofii osvícenské doby. To platí jak pro francouzské a anglické osvícenství, tak pro proud německého idealismu.

Nejvýznamnějším představitelem francouzského osvícenství je Jean Jacques Rousseau. Pro něj je svědomí část přirozenosti, a proto je zásadně dobré a

povznesené nad jakékoli podezření. Svědomí je podle něj hlasem duše, zatímco vášně jsou hlasem těla. Rousseau říká, že si často tyto dva hlasy protiřečí a klade otázku, který z nich tedy máme poslouchat. Tvrdí, že rozum nás velmi často klame, ale svědomí nás nezklame nikdy, je skutečným vůdcem člověka. Hovoří se i o hlase svědomí, který trestá tajné skryté zločiny a vynáší je na světlo. Všichni známe tento nepohodlný hlas, který bychom si často přáli udusit. Rousseau sám o něm říká: „Svědomí, svědomí, ty božský instinkte, věčný a nebeský hlase...neomylný soudce dobrého a zlého, který děláš člověka podobného Bohu. Bez tebe necítím v sobě nic, co by mě povznášelo nad zvířata“.³²

Další Rousseauova otázka je ta, proč je tak málo těch, kdo svědomí poslouchají, když mluví ke všem srdcím. Tvrdí, že svědomí je bojácné, miluje ztíšení a pokoj, svět a hluk ho děsí. Předsudky jsou jeho nejkřutější nepřátelé, a tak před nimi často utichá, protože jejich hlučný hlas umlčuje jeho hlas a překáží tomu, abychom ho slyšeli. Víc k nám už pak nepromluví, protože jsme ho odmrštili. Už nám ani neodpoví a stejně tak, jako je těžké dostat tento hlas svědomí do pozadí, je i těžké dovolat se ho zpět, aby k nám mluvil.³³

Immanuel Kant, jakožto vůdčí protagonista německého idealismu, věnoval kategorii svědomí ve svém učení značný prostor. V Kritice praktického rozumu poznamenává, že svědomí je to veliké, co člověka povznáší nad sebe samého. Podle Kanta má cit svědomí apriorní, tedy předzkutečnostní původ a člověku je vlastní od narození. Kant však omezoval úlohu svědomí jen na zjišťování toho, je-li daný čin v souladu s mravním zákonem. Nedokázal však objasnit podstatu svědomí. Tvrdil, že svědomí, stejně jako mravní zákon, má v sobě každá rozumná bytost nezávisle na podmínkách, ve kterých žije.³⁴

Z představitelů anglického osvícenství zmiňuji Davida Huma. Ten naprosto jasně říká, že hlas svědomí je pouze ozvěnou toho, jak o nás soudí jiní.

Konečně podle Fichteho je svědomí jednotlivce poslední a nejvyšší instance vůbec, jež nad sebou neuznává žádného vyššího soudce.

O něco později však mnozí filosofové posuzují svědomí ztíženěji. Bylo to nejspíš způsobeno Francouzskou revolucí a hrůzami na ni navazujících válek, kde se často ve jménu svědomí děly ty nejhorší věci. Například A. Schopenhauer projevuje hlubokou skepsi vůči síle a spolehlivosti svědomí. I Hegel pokládá svědomí

za nejistou instanci, přestože vytvořil nejhlubší pojetí svědomí. Opravdové svědomí spočívá podle Hegela v naprosté jistotě myslícího člověka, že správně poznal dobro a řídí se jím.

Ještě zřetelněji je pak svědomí sesazeno z trůnu u Nietzscheho. Dalo by se říci, že svědomí je u něj jen jakýsi trýznivý fenomén nemocné duše. I další filosofové, jako například Feuerbach a Marx, zprošťují svědomí jakékoli stopy transcendence či božského původu a vysvětlují ho jako vlastnost, kterou získal člověk výchovou. Náboženství jen člověka mate a zatěžuje svědomí. Podle jejich názoru se svědomí projevuje pouze po jednání, vzniká po činu, a to po činu špatném.³⁵

Spolu s rozvojem přírodních věd 19. století se v dějinách etiky rozšířily naturalistické teorie svědomí. Podle těchto teorií jsou zdrojem svědomí člověka společenské instinkty živočichů, to znamená, že svědomí člověka je pokračováním svědomí živočichů. Tuto myšlenku poprvé vyslovil Darwin ve svém díle O původu živočichů, kde objasňuje vznik mravního citu či svědomí člověka z citů společnosti. Hovořit o svědomí u zvířat však není možné, neboť jednají buď pod vlivem vnějších podráždění, nebo pod vlivem pevně zakořeněných podmíněných reflexů. Svědomí je však vliv sociální, vlastní pouze člověku, protože je zrozeno potřebami lidského života a ve svém vzniku a vývoji podmíněno společenským bytím člověka.³⁶

20. století přináší opět mnoho změn. Do tohoto období patří existencionalní filosof Martin Heidegger. Ten o svědomí říká: „Svědomí dává něco na srozuměnou, svědomí odemyká“.³⁷ Důkladnější analýzou pak přichází k tomu, že svědomí považuje za volání: „Svědomí je volání starosti z tísnivé nehostinnosti bytí ve světě“.³⁸ Volání svědomí posloucháme. Tím, že slyšíme a rozumíme volající výzvě, dokazujeme, že chceme mít svědomí. Dále tvrdí, že svědomí má ve své podstatě funkci kritickou, ozývá se vždy ve vztahu k určitému vykonanému nebo zamýšlenému činu. Hlas svědomí je tedy něco, co se vynořuje v průběhu zážitku a následuje po činu. Dobré svědomí interpretuje Heidegger jako privaci špatného svědomí.³⁹

Setkáváme se i s novým pozitivnějším hodnocením svědomí v etice. Jedním ze zástupců tohoto směru je například M. Scheler. Zdůrazňuje vztah svědomí k transcendenci.

Bohužel zkušenost 2. světové války znovu vyvolala ohledně svědomí hluboké pochybnosti. Hitler, jak víme, se kromě jiného věnoval práci s mladými lidmi.

Vytvořil Hitlerjugend, do kterého byla mládež nabírána a v jehož rámci byla vedena ke službě straně a vlasti. Mladí lidé zde byli seznamováni s teorií o „nadledech a podlidech“, u nichž na nejnižším žebříčku stáli židé, jejichž existence byla podmíněna pouze službou nadlidem. Člověk, který prošel touto výukou, si vytvořil představu, že zabíjet lidi náležející do skupiny „podlidí“ je normální. Jejich svědomí zůstávalo tiché.

Z tohoto přehledu tedy jasně vyplývá, že v dějinách lidského myšlení se pohybuje výklad svědomí mezi zcela opačnými póly (božský hlas X lidský hlas). Názory se mění v důsledku zkušenosti jednání člověka. Svůj vliv hraje samozřejmě i to, zda je filosof materialista či teista. Materialista pokládá svědomí za zcela imanentní člověku, je podle něj produktem evolučního procesu. Teista naproti tomu většinou přiznává svědomí přinejmenším „božskou jiskru“ či charakter místa, kde Bůh přebývá v člověku.

2.3 Hodnocení svědomí v sociologii

Vládoucí představou v sociologii, jež značně proniká i do psychologie, je teze o společensko-kulturní závislosti veškerých obsahů svědomí. Jaké má kdo přesvědčení ve svém svědomí určují představy příslušného prostředí. To, co je v jedné kultuře považováno za dobré a hodnotné, je v jiné kultuře odmítáno jako špatné a zavrženíhodné. Rozporné soudy najdeme nakonec třeba i v dějinách samotného Izraele. Někdy se zdá, že to, co považujeme za hřích, je naopak prezentováno jako Boží příkaz (například vyhlazování nepřátel v SZ). V žádné etické otázce neexistuje úprava, k níž by se někde v jiné kultuře nebo společnosti nedalo najít odchylné mínění. Z toho tedy pro svědomí vyplývá, že ho nelze považovat za instanci, která je ovlivňována a utvářena samotným dobrem. To, co ho formuje, je pouze to, co se v nějaké společnosti stanoví a pokládá za dobré.

Je očividně jasné, že v etických otázkách existují rozdíly mezi jednotlivými kulturami. Při všech rozdílnostech se však při důkladnějším pohledu objeví i mnoho společného. Je to zvláště patrné na příkladu, kdy usmrcení zestárlých rodičů u nás platí za zločin, v jiných kulturách se ale příkazuje. Obě navenek tak rozdílné normy vycházejí ale z téhož etického přesvědčení, a to, že děti jsou vůči svým rodičům zavázány úctou a vděčností. Tak vyplývá požadavek usmrcení zřejmě z představy, že

děti mají včas svým rodičům pomoci odejít z tohoto světa, neboť zesnulí žijí na druhé straně ve stavu, v němž se nacházeli v okamžiku smrti.

Existují-li tedy v etických přesvědčeních takovéto společné věci, nemůžeme zastávat tezi o totální kulturní závislosti veškerého obsahu svědomí. Posiluje to spíše názor, že něco je v etických normách dáno samým svědomím a že nejsou pouze produktem kultury a prostředí. Svědomí je asi přece jen něco víc než jen prázdný list, „jenž je po zrození člověka jen poznenáhlu dost uboze popisován“. ⁴⁰ Základní obsahy svědomí, jako je například cit pro vděčnost nebo zákaz zabíjet, zřejmě nejsou vštípeny teprve z vnějšku, nýbrž už jsou předem obsaženy v člověku.

Nemůžeme však zapomenout, že pro rozvoj a bližší zformování základních obsahů svědomí je nezbytné prostředí a výchova. Představa přesného rozsahu například zákazu zabíjení, je skutečně závislá na příslušné kultuře a společnosti nebo také na sociální skupině, v níž člověk žije. Můžeme zde použít přirovnání. Růst a vývoj rostliny je do značné míry určen působením slunce a deště, ale poslední a vlastní životnost rostliny z nich však nevychází. Je dána předem a nezávisle na slunci, dešti a půdě. To samé platí i pro určité obsahy svědomí v poměru k vlivům výchovy, kultury a společnosti. ⁴¹

Závěrem by se tedy dalo říci, že svědomí je značně závislá veličina. Tato závislost je však vymezena a to jak na začátku, tak na konci. Svědomí nezačíná u absolutně nulového bodu, ale vždy si už přináší nějaký obsah. Nezůstává na stupni cizího určení, nýbrž se vyvíjí ke způsobilosti samostatně soudit a rozhodovat.

3. KAPITOLA

BIBLICKÉ POJETÍ SVĚDOMÍ

Dříve než přejdu k otázce svědomí v pojetí teologie a psychologie, myslím si, že si samostatnou kapitolu zaslouží i to, jak a kde se o svědomí hovoří v Bibli.

Slovník spirituality definuje svědomí jako stálé vědomí zodpovědnosti a trvalou vůli jednat vždy plně podle norem objektivního mravního zákona, poznaného a prožitého, u věřících zákona křesťanského.⁴²

3.1 Svědomí ve Starém zákoně

Ve Starém zákoně téměř úplně chybí zvláštní výraz pro „svědomí“. V hebrejských textech se s ním nikdy nesetkáváme, protože hebrejšтина nemá slovo, které by odpovídalo řeckému výrazu. Ale i v řeckém překladu Septuaginty se syneidésis vyskytuje jen zřídka a pouze na jednom místě má specifický význam svědomí.⁴³

Je to v Knize Moudrosti, v kapitole 17, verš 10, kde se píše: „Neřest se totiž sama usvědčuje ze zbabělosti; tuší vždy něco zlého, protože má zlé svědomí“.

Po původu slova svědomí tedy musíme pátrat ve světě řeckých, nikoli hebrejských idejí. Mnoho badatelů se přiklání k tomu, že pochází ze stoického prostředí. Možná bychom ale měli spíše hledat původ v nefilosofickém řeckém myšlení.

To, co se myslí svědomím, se v SZ řeči vyskytuje poměrně často, přičemž se pro svědomí objevuje biblické náhradní slovo, a to nám již z egyptských pramenů známé slovo „srdce“ nebo „ledví“- ve smyslu instance napomáhající správnému rozhodování. Uvádí se zejména fenomén zlého svědomí (u Adama a Evy, Kaina nebo Josefových bratří-Gn 50, 21: „Nebojte se už tedy; postarám se o vás i o vaše děti. Tak je těšil a promlouval jim k srdci.“), někdy však také fenomén dobrého svědomí (u Joba-Jb 27, 6: „setrvávám ve spravedlnosti a neochabnu, srdce nebude mě hanit za žádný můj den.“) a příležitostně dokonce fenomén předchozího svědomí (u Šalamouna-1 Kr 3, 9: „Kéž bys tedy dal svému služebníku srdce vnímavé, aby mohl soudit tvůj lid a

dovedl rozlišovat mezi dobrem a zlem.“). Zde vidíme, že je ve všech těchto případech doloženo použití termínu „srdce“.⁴⁴

Z mého pohledu však musím říci, že celkově nebyl zájem o svědomí ve Starém zákoně příliš velký. Nenajdeme zde ani zmínku, že by svědomí bylo závazným fenoménem pro lidské jednání. Správnost či nesprávnost lidského jednání neurčuje souhlas se svědomím, ale spíše souhlas s Božím zákonem. Panuje zde přesvědčení, že Bůh a člověk stojí v přímém vztahu a člověk je oslovován pouze Bohem. toto oslovení může probíhat přímo nebo prostřednictvím Zákona. Cokoli se ve světě děje, ovlivňuje pouze Bůh. Proto je starozákonní člověk nezainteresovaný na instanci v jeho vlastním nitru.

Vyplývá to i z příkladu verše z Žalmu - Ž 139, 13: „Tys to byl, kdo utvořil mé ledví, v životě mé matky si mě utkal“. Není tedy k podivu, že se klade důraz na znalost Zákona a ne na výchovu svědomí. Jedině Bůh člověka poučuje a říká mu, co má a nemá dělat a co je zlé a co dobré. V Bibli se přímo píše: „Hospodine, zkoumáš mě a znáš mě. Víš o mně, ať sedím nebo vstanu, zdálky je ti jasné, co chci dělat“ (Ž 139, 2).

Ve Starém zákoně jde vlastně výhradně o naslouchání slovu Boha. Mohlo by se také říci, že jde spíše o vnímání než vědění. Šalamoun prosí v modlitbě o vnímavé srdce rozlišující mezi dobrem a zlem. Uvádí-li se přesto příležitostně něco o skutečnosti svědomí, spojuje se většinou s Jahvem. On je totiž ten, kdo dává srdci vědění, jen od něj můžeme dostat čisté a ryzí srdce, tedy dobré svědomí.⁴⁵

Z tohoto přehledu je tedy dostatečně patrné, že domněnka, že srdce (případně svědomí) je v člověku samostatnou veličinou, není Starému zákonu vlatní. V tom, že starozákonní nauka o svědomí je malá, může hrát roli i jazykově historický důvod. Pro svědomí jakožto abstraktní pojem bylo ve srovnání se srdcem vytvoření samostatného pojmu zřejmě poněkud obtížnější, a proto také pozdější.

3.2 Svědomí v Novém zákoně

Někteří badatelé se domnívají, že pojem svědomí pronikl do Nového zákona v důsledku těžkostí v Korintu, při nichž se apelovalo na „svědomí“ jako na ospravedlňující faktor, zejména v souvislosti s jedením masa obětovaného modlám

(1K 8,7-13). To by mohlo tedy také vysvětlovat absenci tohoto termínu ve Starém zákoně a evangeliích i jeho častý výskyt u Pavla, zejména v dopisech z Korintu.⁴⁶

V Novém zákoně se nám nejprve objevuje stejný obraz jako ve Starém zákoně. Jak již bylo řečeno, v evangeliích slovo pro svědomí naprosto chybí. Nachází se pouze na textově kriticky sporném místě a to u Jana 8, 9: „Když to uslyšeli, zahanbeni ve svém svědomí, vytráceli se jeden po druhém....“.

Kromě výrazu srdce se v Nz pro svědomí používá také označení oko (Boží) (Mt 6,22: „Světlem těla je oko. Je-li tedy tvé oko čisté, celé tvé tělo bude mít světlo“).

Ježíš, podle svědectví evangelií, nikdy neapeloval na svědomí člověka, ale odkazuje se na Boží slovo a Otcovu vůli. Zdá se tedy, že ho vůbec nenapadlo, že by v člověku byla nějaká síla nebo instance, která by ho sama nasměrovala k konání dobra. Ježíš spíše mluví o tom, že z lidského nitra (srdce či oka) může vycházet leccos špatného. Svědectví o tom máme zachyceno v Markově evangeliu 7, 21-23, kde Ježíš mluví o „svědomí“ jako o srdci: „Z nitra totiž, z lidského srdce, vycházejí zlé myšlenky, smilství, loupeže a vraždy...“. Výraz oka zachytil ve svém evangeliu Lukáš 11, 34: „Světlem tvého těla je oko. Je-li tvé oko čisté, i celé tvé tělo má světlo. Je-li však tvé oko špatné, i tvé tělo je ve tmě“.

Ježíš zde tedy mluví o oku jako o světle lidského těla. Zdravé oko je spolehlivým vůdcem tělesného pohybu, nemocné oko je vůdcem nepoužitelným. Spolehlivým vůdcem k bližícímu se Božímu království bude oko prosté, tj. nepokrytécké, poctivé, oko, které vede člověka správným směrem. Oko nemocné však bude vůdcem nepoužitelným. Tento vnitřní vůdce místo aby přinášel jasno pro správnou orientaci v životě, vede člověka do tmy.⁴⁷

Novozákonní spisovatelé vidí svědomí člověka negativně jako nástroj soudu, ale i pozitivně jako prostředek vedení. Svědomí má v Novém zákoně dvojí význam. V první řadě slouží jako prostředek mravního soudu, jedná se o Boží soud nad činy, které jedinec začal nebo dokončil. Druhý význam svědomí spočívá v tom, že je svědkem a průvodcem ve všech aspektech posvěcení věřícího člověka.⁴⁸

K uvedení svědomí do Písma nejvíce přispěl Pavel. Je to první biblický autor, který vědomě používá výrazu „syneidésis“. Místa se syneidésis se nacházejí zejména v listě Římanům a v obou listech Korintským. Jiná označení pro svědomí zde jsou

„víra“ (Ř 14, 23) a opět „srdce“ (Ř 2, 15). Dále můžeme pojem svědomí najít i v Žd, v 1Pt a dvou Pavlových proslotech ve Sk (23,1; 24,16).

Pavel tvrdí, že už samotné svědomí člověka soudí a na soudu svědomí záleží spása. Kdo soud svědomí nerespektuje, připravuje se o spásu. Úsudek svědomí má podle něj dokonce takovou váhu, že má být respektován, i kdyby se opíral o nesprávné předpoklady. Jedná se ale o případ, kdy člověk pokládá za zakázané to, co je ve skutečnosti dovolené. Nelze tedy toto Pavlovo řešení vztahovat na případy, kdy někdo považuje za dovolené to, co je zakázané.

Lidské svědomí, tj. schopnost, která člověku umožňuje přijímat mravní příkazy od Boha a v případě jejich nesplnění působí bolest, však může být neukázněné, oslabené, poskvrněné, zatvrzelé nebo necitlivé. Je tedy důležité, aby svědomí bylo správně vychováváno a pravdivě informováno Duchem svatým. Proto podle Pavla nelze oddělovat svědomí a víru. Pokáním a vírou je člověk osvobozen od svědomí jako „bolesti“. Víra totiž svědomí oživuje a vyučuje.⁴⁹

Zamyslíme-li se tedy nad tím, jaký význam dává svědomí Pavel, musíme konstatovat, že ani zde není svědomí absolutní veličinou. On sám si zřejmě velmi dobře uvědomoval jeho omezenost. Nepovažuje svědomí za instanci, která člověka vědomě vede k objektivně dobrému, spíše jen hodnotí, zda člověk jedná tak, jak správně poznal, tedy jestli nedochází k tomu, že by člověk vědomě dělal něco, o čem by věděl, že dělat nemá. Souhrnně se tedy dá říci, že Pavel oceňuje svědomí, ale nad ním je ještě Boží slovo a láska. Svědomí u Pavla není autonomní a neztotožňuje se s Bohem, ale nese v sobě znamení lidské slabosti.

I v ostatních biblických spisech najdeme další zmínky o svědomí. Přitom se v nich dále rozvíjí Pavlova myšlenka, že dobrá syneidésis se objevuje jako předmět a výsledek božského příklonu. Je čistá, je-li Bohem očištěna (srov. 1 Tm 1, 5 a 3, 9), a podle 1 Pt 3, 21 je vlastním cílem při křtu, který je přímo definován: „To je předobraz křtu, který nyní zachraňuje vás. Nejde v něm zajisté o odstranění špíny, nýbrž o dobré svědomí, k němuž se před Bohem zavazujeme...“. Stručně se nedá charakter milosti i význam dobrého svědomí formulovat. Zde je tedy nepochybně dosaženo vrcholu v biblickém pojetí svědomí.

Významné je také uplatnění svědomí v Ř 2,14. Dozvídáme se zde, že Bůh je dobrý, vyžaduje dobro a vede všechny lidi k mravní zodpovědnosti. Svědomí mají

všichni a jeho prostřednictvím lidé aktivně vnímají Boží charakter a vůli. Současně však můžeme svědomí chápat jako moc „mimo“ člověka samého.⁵⁰

Když tedy shrneme biblické učení o svědomí, musíme konstatovat, že Bible bere čím dál víc na vědomí jeho skutečnost a uvádí ho ve svých posledních a nejmladších částech i s dosud běžným specifickým označením. Vidíme zde tedy, jak Bible stoupající měrou uvažuje o instanci v člověku samém, jež je příslušná pro jeho chování a činy. Zatímco ještě ve Starém zákoně se mluví spíše o přímém vztahu Bůh-člověk, Pavel už uvažuje o vnitřní instanci, která člověka vede ke správné cestě. V celé Bibli se nikde neseťkáváme s tím, že by bylo svědomí označeno jako „hlas Boží“. Svědomí zůstává skrz na skrz jen lidskou realitou a žádným způsobem se nezbožšťuje. Je zde i zřetelně viditelná omezenost svědomí, neboť Boží slovo a požadavky a potřeby bližního jsou brány jako důležitější než to, co říká svědomí. Vidíme to i na Ježíšově formulaci přikázání. Neříká: „Žij v souladu se svým svědomím“, ale „Miluj Boha a bližního svého“.

Z jednoho hlediska ale svědomí má konečný význam. Pokud totiž promlouvá a jeho hlas není opraven Božím slovem nebo nějakým nárokem bližního, je pro člověka naprosto závazné. Vlastní osobní svědomí je ve skutečnosti poslední normou pro morálku jednotlivce. Ale i v posledních biblických spisech se stále zastává stanovisko, že svědomí je problematická veličina, odkázaná na vykoupení a osvětlení.

4. KAPITOLA

SVĚDOMÍ V TEOLOGII

V této kapitole se budu zabývat pojmem svědomí z pohledu významných teologů v klíčových obdobích dějin. Svědomí se nedostává v křesťanské tradici zvláštní pozornosti hned od počátku. Spíše se zdá, že toto téma odpočívá takřka po celá staletí. První impulz vychází až od Augustina, který tak svým způsobem „odstartoval filosofování“ nad tímto fenoménem.

V období patristiky máme prokázáno užití slova, ale ještě ne nauku. O té můžeme hovořit až u Augustina, který popsal velmi působivě psychickou skutečnost svědomí, a to jako dotírající a pronikavý, ale i nejistý a rozpolcený vnitřní hlas v člověku. Augustin mluví o svědomí jako o „vnitřním hlasu“ v člověku nebo jako o „Božím hlasu“. Augustin spojil biblické pojetí svědomí s přesvědčením získaným při studiích řecké filosofie, že v lidském duchu přebývá touha po poznání pravdy, která se ovšem uskuteční teprve ve společenství s Bohem.⁵¹

4.1 Scholastika

V systém nauk je svědomí uvedeno teprve v době scholastiky, zhruba od poloviny 12.století. Zde je vypracována ta část učení, kterou si dnes nelze z křesťanské etiky odmyslet. Přes 1000 let si církve a teologie vystačila bez nauky o svědomí. Také ve scholastice se nejednalo o téma, které by bylo probíráno příliš detailně.

Charakteristické pro celou nauku scholastiky o svědomí je rozlišování mezi dvěma veličinami, jež se označují conscientia a synderesis. Výraz synderesis označuje jakési prawsvědomí. Termínem conscientia se myslí aplikace prawsvědomí na konkrétní případ. Je to jakési situační svědomí nebo také svědomí jako soud. Tento základní model celého středověku byl důkladnějším způsobem rozdílně interpretován.

Rozlišují se tři směry: 1) U Tomáše Akvinského, kterého rozeberu podrobněji dále, a jeho školy se synderesis a conscientia přisuzují intelektu. Etické náhledy v synderesis jsou poznatky a jejich použití v conscientia probíhá rozumovou operací sylogismu.

2) Ve františkánské teologii je už tento racionalismus zmírněn. Synderesis výrazně navazuje na vůli. Že víme o dobru a o tom, co je správné, nepochází z rozumu, nýbrž ze zaměření vůle na toto dobro a správně.

3) V mystické teologii se synderesis odklání od racia ještě více. Zde je považováno za nejnítěrnější základ duše samé, za jakousi jiskru duše, v níž nejde ani tak o etické poznání jako o zkušenost Boží blízkosti a svědomí tak dostává především náboženské vysvětlení. Jde v něm především o spojení člověka s Bohem, morální jednání je až na druhém místě.⁵²

Nejvýznamnějším myslitelem vrcholné scholastiky je bezesporu Tomáš Akvinský. Akvinský zkoumá otázky svědomí ve dvou souvislostech. Jeden přístup je terminologicky charakterizován pojmy conscientia a synderesis, druhý pojmem lex naturalie. U Akvinského ovšem neexistuje žádný výraz, který by přesně označoval to, co v češtině myslíme slovem „svědomí“. Výrazy conscientia a ratio, jichž užívá v příslušných kontextech, mají obecnější význam než naše „svědomí“.

Ve spise De veritate se Akvinský zabývá pojetím conscientia-synderesis. Při definování conscientia vychází z etimologie slova: lat. con-scire = spoluvědět, od toho conscientia = s- vědění, spoluvědění, vědomí.⁵³

Při tom říká, že, conscientia je: „applicatio scientiae ad aliquem actum particularem“. ⁵⁴ To tedy znamená, že conscienti je aplikace určitého vědění na určitý úkon.

Existují dvě možnosti aplikace:

- 1) V prvním případě se aplikace uskutečňuje jako konstatování, že úkon je konán nebo už byl vykonán. Zde tedy jde o reflexi, v níž si uvědomujeme čin, který právě děláme nebo jsme již vykonali.
- 2) V druhém případě se aplikace děje jako úvaha či zjišťování, zda čin je nebo není mravně dobrý. Tady jde tedy o reflexi, v níž je čin mravně posuzován. Tato aplikace pak odpovídá tomu, co označujeme jako „svědomí“.

Pro upřesnění pojmu svědomí je rozhodující, co Akvinský myslí tímto věděním, touto scientia v conscientia. Podle něj má toto vědění tři roviny: synderesis, sapientia a scientia.

Synderesis je vědění, které náleží praktickému rozumu. Je normativní, přikazuje dobro nebo k němu pobízí a zakazuje zlo.

Sapientia, jež označuje latinsky moudrost, je získaný habitus, neboli trvalá vlastnost, schopnost nebo dispozice k nějaké činnosti lidského vědění. Řečeno jazykem dnešní doby se tedy jedná o postoj nebo stanovisko člověka, které zaujímá k ústředním otázkám existence a orientace ve světě.

A konečně scientia, což znamená vědění, věda, má získaná habitus empirického vědění. Člověk je díky němu schopen znát a posuzovat různé souvislosti jednání a situace. Scientia tedy znamená faktický stav poznání, který má člověk k dispozici, když v konkrétní situaci přemýšlí, jak se má rozhodnout a co má udělat.

Tento trojstupňový systém vědění ve svědomí můžeme nazvat jako motivační horizont člověka. Motivační horizonty se mohou u lidí velice lišit, protože v nich jde o světový názor a o určité poznání. Každý člověk je mravní subjekt a má své svědomí. Toto individuální svědomí může být ale velmi divergentní.

Aplikace tohoto trojstupňového vědění se může týkat jednání, které je před námi a jednání, které jsme už vykonali. Tak rozlišujeme již dříve zmíněné svědomí předchozí, slovy Tomáše Akvinského conscientia antecedens a svědomí následné, conscientia consequens, jinak řečeno svědomí před činem a po činu. Které svědomí je však rozhodující pro mravní hodnotu jednání? Podle Akvinského mravní kvalita jednání závisí na vnitřním úkonu vůle, která je ovšem ovlivněna motivem chtění. Z toho je podle Anzenbachera jasné toto: „Protože mravní kvalita objektu, k němuž jednání vůle směřuje a od níž dostává svou mravní kvalitu, musí být svědomím určována před jednáním, je pro mravní hodnotu jednání rozhodující svědomí, jež jednání předchází“.⁵⁵

Následné svědomí má podle Akvinského dvojí funkci. V případě dobrého jednání hájí nebo ospravedlňuje jednajícího. V případě špatného konání pak vytýká, obviňuje a trápí jednajícího výčitkami.

Akvinský bere svědomí jako praktický rozum, ukazující člověku jeho povinnosti, označuje ho jako hlas vnitřního soudce. Ale může se svědomí mýlit? Tato otázka byla pokládána už v dobách Platóna. Z přísně morálního hlediska se nemůže mýlit, protože je výlučným měřítkem mravnosti. Z nemorálního hlediska se však může

mýlit, pokud jsou v jeho motivačním horizontu obsažena taková světonázorová pojetí, jež jsou podle sociálně uznávaných standardů, nepravdivá.⁵⁶

Svědomy se stalo pro období scholastiky vysoce diskutovanou veličinou. Řešila se například otázka, jak se má člověk rozhodnout, když je jeho svědomí v protikladu s postojem církve. Zde se Akvinský dostal do sporu s dalším teologem tehdejší doby, Petrem Lombardem. Věcně šlo u Lombarda o pokračování neplatného manželství, jež se navenek jeví jako platné a jehož další trvání požadoval církevní zákon. Lombardus v tomto případě požadoval přistoupit na postoj církve. Akvinský ale oponoval ve prospěch řízení se vlastním svědomím proti výroku soudu církve.⁵⁷

Dalším představitelem vrcholné scholastiky je Sv. Bonaventura, který patřil k řádu Františkánů, avšak jeho díla mají převážně mystický charakter. Podle něj je svědomí jakoby Božím hlasatelem a poslem. To, co říká, není jeho vlastním rozkazem, nýbrž příkazem pocházejícím od Boha, podobně jako hlasatel, který vyhláší královský výnos. Svědomí vydává svědectví o počestnosti či ničemnosti člověka jemu samému, zároveň však je to svědectví samého Boha, jehož hlas a úsudek pronikají do nitra člověka a volají ho k poslušnosti. Bonaventura píše: „Mravní svědomí neuzavírá člověka do nepřekročitelné a neproniknutelné osamocení, naopak, činí ho přístupným Božímu volání a hlasu. V tom a v ničem jiném spočívá veškeré tajemství a důstojnost morálního svědomí; totiž v tom, že svědomí je místem a svatým prostorem, v němž Bůh promlouvá k člověku“.⁵⁸

Proč se najednou teologové začali zabývat tématem svědomí, není všeobecně známé. Mohla zde hrát roli vzrůstající úroveň teologie a teologická reflexe tak začínala zachycovat i dosud nevšimanou veličinu svědomí. Jiným důvodem mohl být vliv začínajícího individualismu, kdy se jednotlivec začal výrazněji považovat za samostatnou osobu a nikoli především za člena společenství.

4.2 Reformace

Dalším obdobím, které se mimo jiné zabývalo i otázkou svědomí, je doba reformace. V otázce svědomí zde ovšem dochází ke zřetelně jiným důrazům. Reformace povznesla význam osobního svědomí a jeho svobody a označila je za

projev Ducha svatého v srdci křesťana. Nejvýraznější reakce vzešly od jedné z nejznámějších osob této doby, Martina Luthera.

Ovšem nemůžeme zapomenout na českého reformátora Jana Husa. Hus klade svědomí i nad nejvyšší autority světa, nad římské právo i nad řeckou filozofii. Hus tvrdil, že svědomí nemůže podléhat žádné vnější autoritě. Snažil se osvobodit individuální svědomí a uvolnit tak člověka od vnější autority církevní i státní.

Luther odmítl nauku scholastiky o svědomí jako příliš málo náboženskou, na druhé straně však také jako málo realistickou. Tvrdil, že v ní jde o pouhou morálku a že tato scholastická nauka uvažuje příliš optimisticky a to i v pojetí mystiků. Stanovisko, že v člověku zůstal po hříchu nedotčen cit pro Boží vůli, popřípadě dobro, Luther zásadně odmítá. Podle něj je dědičným hříchem zasaženo i myšlení.

Tato Lutherova kritika tradované nauky o svědomí souvisí zjevně i s jeho osobním životem, v němž vitálně zažil problematičnost svědomí.

Problematičnost svědomí jako instance řídící člověka, zakouší při odporu svého otce proti jeho rozhodnutí stát se mnichem. Když se Luther chce hájit odvoláním se na svůj slib, jeho otec mu oponuje tím, že to, co ve svém svědomí zaslechl, může být i ďábelské mámení a poukazuje na Bibli, kde je psáno, že děti mají poslouchat své rodiče. Tato námitka vyvolala v Lutherovi vnitřní konflikt. Zjišťuje, že člověk může upadnout do omylu a viny i tam, kde se řídí svým svědomím.

Tyto osobní zážitky vedly Luthera k tomu, že nejprve hodnotil svědomí pesimisticky. Od mládí je to pro něj negativní veličina, v níž se vyjevuje ztracenost a vina člověka. Podle jeho názoru, ať děláme co děláme, svědomí nám vždy potvrzuje, že jsem hříšníci. Svým jednáním nemůžeme dojít k dobrému svědomí, protože ono si pokaždé najde něco, co nám může vytknout. V nouzi svědomí může pomoci jen víra. Když se víra prosadí ve svědomí, proti pokusům ospravedlnit se sám vlastním jednáním, pak se z provinilého svědomí hříšného člověka stává svědomí dobré.

Toto svědomí je svobodné i vůči lidským autoritám, přitom ale vůbec není autonomní. Jeho pánem není sám jedinec, ale Kristus. Svědomí člověka vést ani uklidnit nemůže. Řídit se lze jen Božím slovem a spoléhat jen na Boží spásu.⁵⁹

Proti tomuto názoru však můžeme pozorovat v katolické teologii několik námitek. Nevíme totiž, zda můžeme lidskou přirozenost považovat za tak úplně zničenou hříchem, že by nebylo možné správné poznání. Luther zřejmě také příliš

podceňuje službu církve. Jeho pohled je silně orientován na individuální vztah člověk-Bůh a nebere zřetel na vztah člověk-Boží lid, společenství církve. Přes všechny tyto námitky je Lutherova práce přiblížením se k biblickému pojetí svědomí.

Erikson ve své knize „Mladý muž Luther“ tvrdí, že Luther se snažil osvobodit individuální svědomí od totalitního dogmatu. Zamýšlel poskytnout člověku celost víry, avšak bezděčně tak napomohl ještě většímu autoritářství. Luther o svědomí říkal, že: „Ze všeho nejhorší je to, že svědomí nemůže utéci od sebe samého, že si je právě naopak neustále přítomno a přitom zná všechny hrůzy stvoření“.⁶⁰

Vidíme tedy, že Luther daleko více uplatnil teologickou dimenzi svědomí než scholastika, v níž bylo chápáno racionalisticky a stalo se téměř zcela jednou ze složek morálky. Luther uvádí svědomí jasně do souvislosti s konkrétními dějinami spásy.

V protestantské teologii Lutherovy doby jeho pojetí pojmu svědomí po nějakém čase ustupuje. Začíná se hodnotit optimističtěji. Znovu se svědomí chápe jako instance, pomocí níž lze poznávat dobro a správně. Svědomí se považuje za dobré na základě člověka. Stává se naprosto autonomní, svobodnou autoritou.

4.3 Svědomí z pohledy dnešní teologie

Další etapu výkladu svědomí odstartoval Tridentský koncil. V morální teologii, vznikající v po koncilní době, se prosazovala tomistická interpretace nauky o svědomí. Ta, až na několik výjimek, převládala až do našeho století. Svědomí bylo chápáno jako rozum a nic jiného než rozum. S tímto hodnocením moderní teologie nesouhlasí.

Od poloviny 20. století je svědomí vymaněno z intelektualistického zúžení a otevírá se i pro jiné stránky člověka, včetně emocionální.

Je čím dál víc zastáván celostní názor na svědomí. Nyní se svědomí chápe jako funkce celé osobnosti sídlící v jejím nejniternejším jádru. Druhým důležitým momentem je náboženský výklad svědomí. V určité formě již v teologii existoval, ale v současné době je stále intenzivnější. Svědomí je chápáno jako místo setkávání Boha s člověkem. Ve výzvě svědomí lze vidět Boží hlas a rozhodnutím svědomí se odpovídá Bohu samému a nikoli pouze normě nebo zákonu.⁶¹

Papež Pius XII. interpretuje svědomí takto: „Svědomí to nejtajemnější jádro, svatyně člověka, kde je sám s Bohem, jehož hlas zaznívá v jeho nejhlubším nitru“.⁶²

Obraz „svědomí = Boží hlas“ se v dřívějším morálním učení často používal. V poslední době ale stále více naráží na výhrady. Už v minulém století J.H. Newman, významný anglický církevní učitel, mluvil jen o „ozvěně“ Božího hlasu.

V učení tohoto teologa mělo svědomí a také pravda ústřední význam, a to zvláště po jeho vstupu do katolické církve, kdy se musel obhajovat, že se tím nevzdal svého svědomí.

Newman prosazoval názor, že svědomí se doplňuje a vzájemně podporuje s pravdou. Pojem svědomí má mnoho rozličných a z části protichůdných významů. Rozhodující důvod pro tyto protiklady popisuje Newman slovy: „Co se týká svědomí, jsou dva způsoby, jak se k němu lidé chovají. U jedněch je svědomí pouze jakýsi druh pocitu sebe sama, sklon, který nás k tomu či onomu přibližuje. U druhých je to ozvěna Božího hlasu. Nyní všechno záleží na tomto rozdílu. První cesta není cestou víry, druhá ano. Když lidé hájí práva svědomí, rozumí se tím práva myslet, mluvit, psát a jednat tak, jak se to hodí jim a jejich náladě, většinou přitom nemyslí na nějaký vztah k Bohu.“⁶³

Dalo by se říci, že tento popis platí i pro dnešní dobu. Svědomí lidé často zaměňují se subjektivním názorem, s vlastní umíněností. Lidé se rádi odvolávají na své svědomí, které je naprosto autonomní, nezávislé. Svědomím se rozumí hlas vlastního „já“, vlastní nálady, vlastní vůle. Vidíme tak, že Bůh byl ze svědomí v dnešní době vyhnán. Pro Newmana však není svědomí naprosto autonomní, nýbrž podstatně theonomní veličina, jakási svatyně, ve které se Bůh osobně obrací ke každé duši. Zdůrazňuje, že Bůh zasadil do rozumem nadaných bytostí svůj vlastní zákon a tento zákon se nazývá svědomí. Svědomí proto musíme poslouchat, protože je ozvěnou Božího hlasu a současně máme také povinnost ho vzdělávat.

Ve svědomí neslyší člověk pouze hlas vlastního Já. Newman srovnává svědomí s andělem, Božím poslem, který hovoří za závojem. Odvažuje se jmenovat svědomí Kristovým místodržícím a přiřknou mu trojí „úřad“ proroka, krále a kněze.⁶⁴

Toto přiřazení je podle mého názoru velmi výstižné. Vždyť stejně jako prorok nám i hlas svědomí předem říká, zda naše jednání je dobré nebo špatné. Často nám ukazuje striktními příkazy svoji autoritativnost, stejně jako to dělali i králové. Knězem může být svědomí označeno proto, že každý dobrý skutek žehná, špatný odsuzuje - to je případ hlodajícího špatného svědomí.

Newman je přesvědčen o tom, že ve svědomí vnímáme ozvěnu Božího hlasu. Dokonce tvrdí, že svědomí je cestou k živému Bohu. Hledá důkaz Boha tím, že vychází ze zkušenosti svědomí. Newman dává přednost cestě k Bohu vycházející ze svědomí před tradičními důkazy Boha. Tyto důkazy vedou totiž k abstraktnímu obrazu Boha, k prvnímu Hybateli a Stvořiteli. Newmanova cesta poukazuje na Boha, který je s každým člověkem v osobním styku, který udílí příkazy, kárá a vyčítá, řídí a vede k poznání pravdy a podněcuje ke konání dobra. Newman jde ve svém výkladu ještě dále a dospívá k tomu, že poslušnost vůči svědomí připravuje srdce člověka pro víru ve Zjevení. Opět vychází z toho, že svědomí je autoritativní hlas, který uděluje člověku příkazy. Tyto příkazy od něho požadují poslušnost a poslušnost je základní postoj náboženského člověka.⁶⁵

Ovšem stále častěji se také objevují výhrady proti srovnávání svědomí s „hlasem“ vůbec. Zde připomenu opět Martina Heideggera, který ve svém *Sein und Zeit*, tedy *Bytí a čas*, tvrdí: „Svědomí se ukazuje pouze v modu mlčení. Řeč svědomí nikdy nenabývá zvukového projevu“.⁶⁶

Heidegger má podle mého názoru pravdu, vždyť mlčení může být velmi tvrdá výtko, a tedy i reakce následného svědomí, ale samozřejmě to není pouze jeho jediný projev.

Ještě četnější jsou však námitky proti označení „Boží hlas“. Proti němu mluví různé společensko – kulturní podmíněnosti obsahů svědomí. Obsahové představy jsou však lidské veličiny, stejně tak jako slova ve spisech Bible. Bůh ale používá tyto obsahové představy, aby v nich zaměřil svůj požadavek na člověka. Tak si tedy můžeme představit spojení Boha a svědomí.

Pro dnešní teologické pojetí svědomí je podstatné hodnocení svědomí jako zvláštní instance, kdy se na něj jedinec může odvolávat i tehdy, když se odchyluje od stanovených norem. Na druhém Vatikánském koncilu se důrazně řešila otázka svědomí a výsledkem bylo přiznání svobody svědomí. Výpovědi koncilu jsou zaznamenány v Deklaraci o náboženské svobodě, tedy *Dignitatis humanae* a v *Pastorální konstituci, Gaudium et spes*.

Deklarace o náboženské svobodě zdůrazňuje myšlenku svobody svědomí. V článku třetím, v němž je projednávána náboženská svoboda a vztah člověka k Bohu se dočteme, že Bůh dává člověku účast na svém zákoně, takže člověk může pod

jemným vedením Boží prozřetelnosti stále více poznávat neměnnou pravdu. K poznané pravdě se člověk musí přimknout osobním souhlasem. Příkazy Božího zákona vnímá a poznává člověk prostřednictvím svého svědomí. Nesmí být nucen, aby jednal proti svému svědomí a nesmí se mu ani zabraňovat, aby jednal podle svého svědomí, především ve věcech náboženských. Náboženský život totiž záleží svou podstatou především ve vnitřních dobrovolných a svobodných úkonech, jimiž se člověk přímo zaměřuje k Bohu.⁶⁷

Pastorální konstituce pojednává hlavně o svědomí jako takovém. V pastorální konstituci *Gaudium et spes* Druhého vatikánského koncilu nacházíme zdůraznění transcendentního charakteru svědomí, z čehož vyplývá, že orientace ve svědomí není přenechána žádnému subjektivismu nebo „slepé libovůli“. Vyjádření koncilní konstituce zní takto: „V hlubinách svědomí odkrývá člověk zákon, který si sám nedal, ale který musí poslouchat. Jeho hlas ho neustále vybízí, aby miloval a konal dobro a vyhýbal se zlu (...) Neboť člověk má ve svém srdci zákon vepsaný Bohem; poslouchat ho je sama jeho důstojnost a bude podle něj souzen. Svědomí je nejtajnější střed a svatyně člověka; v ní je sám s Bohem, jehož hlas mu zaznívá v nitru. Prostřednictvím svědomí si podivuhodným způsobem uvědomujeme onen zákon, který dosahuje svého naplnění v lásce k Bohu a bližnímu. Věrnost vlastnímu svědomí spojuje křesťany s ostatními lidmi k hledání pravdy a k pravdivému řešení mnoha mravních problémů, které vyvstávají jak v životě jednotlivců, tak ve společenském soužití. Čím více tedy převládá správné svědomí, tím více se jednotlivci a skupiny vzdalují slepé zvěsti a snaží se přizpůsobit objektivním zásadám mravnosti.“⁶⁸

V těchto dokumentech vidíme, že svědomí se má orientovat podle pravdy, božského zákona a magisteria. Tedy svědomí není zcela autonomní, ale má konkrétní vazbu na život víry. Rozhodně nelze zneužívat svědomí jako argument, proti kterému se nedá nic namítnout. Vždyť život křesťana by neměl být žádný alibismus.

Mnoho myšlenek z tohoto církevního dokumentu použil například Václav Havel, který se sám neidentifikuje s žádnou církví ani náboženstvím, při svém novoročním projevu v roce 2001. Václav Havel, stejně jako již zmíněné církevní dokumenty, zaměřuje naši pozornost ke zkušenosti našeho svědomí.⁶⁹

Když tedy vidíme, jaké byly výpovědi tohoto koncilu, nemůže být pochyb o tom, že znamenají rozchod s dřívějšími postoji církve. Svoboda svědomí a

náboženství, k nimž se koncil přiznává, se často interpretuje jako revize dřívějších chybných rozhodnutí církve, jako například odsouzení náboženské svobody Řehořem XVI.

V encyklice Jana Pavla II. O základech morálního učení církve se také dozvídáme o projednávaných postojích k problematice svědomí, které se diskutovaly na 2.Vatikánském koncilu. Podle názorů některých teologů úloha svědomí je omezena na pouhé uplatňování všeobecných morálních předpisů na jednotlivé případy v lidském životě. Tyto předpisy sice mohou určitým způsobem přispívat ke správnému hodnocení určité situace, nemohou však nahradit osobní rozhodnutí člověka, jak má jednat v konkrétním případě. Morální teologie po 2. vatikánském koncilu považuje svědomí za poslední závaznou instanci pro rozhodování člověka. Člověk jedná mravně, pokud je jeho jednání v souladu se svědomím. Mravně závadného jednání, tedy hříchu, se dopouští pokud činí proti svému svědomí. To souvisí i s definicí hříchu. Vždyť hřích je vlastně provinění se proti rozumu, pravdě a správnému jednání.

Do této chvíle jsem se zabývala většinou výkladem svědomí z pohledu katolické církve. Nyní přejdu k tomu, jak tento pojem interpretuje jeden z čelních představitelů Československé církve husitské, Alois Spisar.

Spisar viděl svědomí jako pojem používaný v nejrůznějším významu a smyslu a proto značně nejasný. Stejně tak různý je proto i výklad svědomí. Se svědomím viděl úzce spojenou mravnost. Mravního zákona jsme si všichni vědomi, je faktem našeho života jednat podle jeho předpisů a norem. Mravní zákon se nám jeví jako něco nezávislého na nás, na naší vůli a poznání, jako něco nad námi. Připadá nám, jako bychom slyšeli ve svém nitru cizí hlas, jenž nám říká co je mravně správné nebo zlé a jak máme či nemáme jednat. Zde máme tedy opět hlas svědomí, který nám radí a nabádá nás.

Nelze pochybovat o tom, že v našem vědomí je jev zvaný svědomí, jev, kterým je určován náš vztah k mravnosti, k mravnímu vědomí, zákonu a našemu jednání.

Spisar říká: „Svědomím aplikuje člověk své mravní vědomí na jednotlivé konkrétní případy, při čemž se uplatňuje zároveň vědomí konkrétní povinnosti, vědomí naprosté závaznosti, projevující se jako příkaz nebo zákaz, pochvala nebo výtka, doprovázená buď vnitřním uspokojením nebo výčitkami a lítostí“.⁷⁰ Tak se projevuje svědomí v každém z nás.

Čas od času říkáme, že ten nebo onen je nesvědomitý, že neměl nebo nemá svědomí, nemyslíme to ale tak, že by dotyčnému chyběl onen vnitřní pocit, kterému říkáme svědomí, nýbrž tím chceme říci, že podle našeho mravního vědomí jednal dotyčný proti mravnímu zákonu.

Svědomí má podle Spisara význam v tom, že řídí a normuje veškerý život lidstva. Svět živočišný svědomí nezná, protože je ovládán pudy neboli instinkty, pevně danými přírodou. Lidstvo je oproti tomu vedeno rozumem a svobodnou vůlí.

Původ a vznik svědomí je vysvětlován podle toho, jaký kdo má světový názor. Zda náboženský či nenáboženský, materialistický nebo spiritualistický, nebo zda empiristický či idealistický. Podle toho tedy můžeme vidět ve svědomí hlas vyššího světa, hlas Boží, daimonion, nebo jen hlas lidského nitra.

Ty etické směry, které vidí v Bohu nejvyšší a poslední zdůvodnění mravních norem, vysvětlují i svědomí z náboženské zkušenosti, v níž člověk prožívá zjevení Boha a jeho vůle. Svědomí ovšem není jen hlasem Božím, ale je i výsledkem lidské duševní činnosti. Tak vidíme, že lidský prvek zůstává ve vzniku a vývoji svědomí plně uchován. Boží působení předpokládá a podněcuje lidské přičinění.⁷¹

Vzhledem k tomu, že svědomí je značně subjektivní veličina, může být mnohem více náchylná k různým omylům a sebekřečňování. Člověk totiž může žít ve falešných představách, může být negativně ovlivněn prostředím a výchovou, ale i vlastním psychickým stavem. Proto je nutné, abychom svědomí správně vychovávali a konfrontovali ho s vnějšími objektivními normami. Z teologického hlediska se svědomí stává citlivější a přesnější přímo úměrně k intenzitě duchovního života. S tím souvisí i zpytování svědomí.

Je pozoruhodné, že již Seneca chvíle zpytování svědomí vřele doporučoval a považoval je za nejradostnější část dne. Říkal, že je rozkoší moci konstatovat, že člověk svůj den neprožil nadarmo. Pokud se přeci jen něco nepovede tak, jak si člověk představoval, je tu stále otevřená perspektiva dne nového, který může prožít lépe. Po vzoru Senekově i moderní psychohygienu považuje takovéto denní zastavení za velmi užitečné.

Z teologického hlediska se při zpytování svědomí učíme nacházet, čist a přijímat znamení Boží činnosti. Je to náš rozhovor s Bohem. Upřímné zpytování

vlastního nitra před Boží tváří je nejlepším prostředkem jak se stát vyrovnaným a šťastným člověkem.⁷²

Navzdory tomu, že diskuze o svědomí vyvolávají stále mnoho pochybností, mělo by se svědomí pokládat za poslední závažnou normu a trvat na ní, a to jak z důvodu antropologicko-etického, tak i teologického. Vždyť Bůh volá každého osobně, jeho vlastním jménem, a na to má pak jednatel podle svého uvážení odpovídat. To je ale možné jen tehdy, když se drží hlasu svého svědomí. Každý se má tedy objevovat před Bohem se svými vlastními odpověďmi.

Jakkoliv je v současné teologii svědomí ceněno, teologové často upozorňují na určité problémy, které se mohou vyskytovat. Jedním z nich je například fakt, že svědomí je interní veličinou, a proto se dá těžko zvenčí prověřit. Dá se vlastně jen věřit, když se člověk dovolává toho, že jednal podle svého svědomí. Může se ovšem stát, že za pádným důvodem svědomí jsou spíše vlastní touhy, přání, nebo nálady.

5. KAPITOLA

SVĚDOMÍ V PSYCHOLOGII

V psychologii se zdá, že mnohé její výpovědi vedou k relativizaci svědomí. Ukazují ho totiž jako veličinu, jež teprve vzniká a její existence a povaha závisí na mnoha nahodilostech a pochybnostech. Jiné teorie připouštějí vrozený základ svědomí. Tím se ovšem míní všeobecná schopnost rozlišovat mezi dobrem a zlem, ne ovšem pokaždé se měnící obsahy a konkrétní projevy. Dispozice svědomí bych srovnala s jazykovou schopností. Je společná všem lidem, ale nachází své dispozice v různých jazycích. Svědomí lze chápat jako emocionální komponenty morálky. Obsahem emocionální složky svědomí je obvykle strach, bázeň nebo pocity viny a studu. Někteří psychologové tvrdí, že z duševní výbavy dnešního člověka svědomí ustupuje jakémusi neujasněnému pocitu nepořádku. Člověk pociťuje osobní nedostatečnost nebo naopak obdiv k sobě samému.

Psychologie každopádně poukazuje na fakt vývoje svědomí a vliv výchovy prostředí, kterému je svědomí jedince vystaveno. S těmito poznatky se ovšem počítá i v teologii. Psychologických teorií, jež mluví o vývoji svědomí, se proto nemusí teologie bát, ani je předem odmítat. Zvláštní pozornost v tomto směru si zaslouží teorie S. Freuda a C.G. Junga. Kromě nich se ale budu zabývat i novějšími teoriemi.

5.1 Svědomí u S. Freuda

Sigmund Freud byl známým lékařem a psychiatrem Habsburské monarchie. Proslul především jako autor teorie psychoanalýzy, jejíž základní myšlenkou je nalezení nevědomých pudových, často sexuálních příčin psychických obtíží, které mohou mít vliv na fyzický stav pacienta. Svými objevy o vlastnostech tehdy spíše neznámého a záhadného nevědomí naprosto změnil téměř všechny oblasti lidského života a i ti lékaři, kteří jeho učení neuznávají, se s jeho základy setkávají a ještě dlouho setkávat budou v každodenní praxi.

Hlavní Freudův zájem v tematice svědomí platí otázce jeho vzniku v průběhu života dítěte. Není to tedy instance vrozená a Freud ji dává do protikladu k sexualitě,

kteřá je přítomna od samého počátku. Svědomí chápe jako zcela psychický proces, který se ubírá dvěma směry.

V první fázi se vyvíjí, již v dřívější kapitole zmíněná, ještě málo stabilní instance tabu-svědomí. Dítě je amorální a jen slepě schvaluje různé příkazy, zákazy a způsoby jednání dospělých osob. Ty však mohou být často v rozporu s jeho pudovým přáním. Dítě se zříká tohoto pudu buď ze strachu, že bude potrestáno, nebo že přijde o lásku a přízeň. Tato úzkost je předstupněm úzkosti pocházející z výčitek svědomí. Úlohu Nad-já v této fázi plní rodiče. Tabu-svědomí nemá ještě větší trvanlivost, jeho obsah se mění v závislosti na změně vychovávajících osob a nových příkazů a způsobu jednání. Dítě tedy ještě nemá ani svědomí ani Nad-já.

V druhé fázi, která nastává asi kolem šestého roku dítěte, vzniká svědomí Nad-já a to v souvislosti s tzv. oidipovským konfliktem, který je primárně určený sexuálně a poznamenaný sporem s rodiči. Zkušenost, že rodiče a jiné blízké osoby nemohou být získáni jako předmět lásky, ale ani potlačeni, vyvolává snahu převzít rodiče, jejich příkazy a hodnotové představy do vlastního nitra a tam je nově přetvořit jako psychickou skutečnost. Tato do nitra projektovaná instance je druhou vlastní formou svědomí a označujeme ji jako Nad-já, protože je to veličina, která stojí vůči Já. Nad-já nezávisí svým obsahem jen na rodičích nebo vychovávajících osobách, ale později ho ovlivňují i vlivy okolí a stává se tak nositelem tradice nějaké kultury či skupiny, kam patří.⁷³

U Nad-já rozlišujeme dva aspekty. Jeho obsah, který Freud označuje jako Já-ideál a jeho zakazující a kontrolující funkci, tzv. strážce Já-ideálu. „Já-ideál“ je cílový obraz, podle něhož se Já pokouší orientovat ve svém jednání. Freud o něm říká: „Zahrnuje sumu všech omezení, jimž se má Já podrobit“.⁷⁴ „Strážce Nad-já“ má za úkol kriticky pozorovat aktuální Já a poměřovat ho s kritérii ideálu Já. Za svědomí považuje Freud především Nad-já v této druhé formě.

Vznik svědomí Nad-já vede u člověka ke vzniku nové dimenze pocitů viny. Konflikt mezi principem rozkoše a reality se prožívá jinak, než dříve. Je to totiž konflikt ve vlastním nitru a tím také tíživější. Před touto instancí už se tedy nedá nic skrýt. Už i jenom myšlenky, fantazie nebo přání se mohou stát příčinou pocitů viny. Svědomí Nad-já je potřeba časem překonat nebo ho spojit s Já, aby se toto Já už

necítilo být trýzněno výčitkami vlastního nitra. Charakter svědomí Nad-já , a tím i pocity viny mají v dalším vývoji člověka také odpadnout.⁷⁵

Freud zná další pokračování svědomí, ale už ho tak nepojmenovává a nespojuje s Nad-já. Místo toho mluví o rozumu a intelektu a o jejich hlasu. Jestliže se jím člověk řídí, pak jedná správně.

Ve své knize *Das Unbehagen in der Kultur* (Nespokojenost v Kultuře) Freud tvrdí, že s Nad-já souvisí také osud, respektive vnímání osudu. Podle Freuda je osud, od kterého očekáváme, že s námi špatně naloží, materializací svědomí, onoho přesného Nad-já v nás. Freud říká: „Nepřízeň osudu ovlivňuje moc svědomí v Nad-já. Dokud se člověku daří dobře, je také jeho svědomí mírné a mnohé pak Já prochází. Když však člověka potká neštěstí, zaryje se do sebe, poznává svou hříšnost a stupňuje rozhovory se svědomím, vykládá si jeho obsah a trestá se pokáním)“.⁷⁶ Vidíme tedy, že osud vlastně plní funkci rodičovské instance. Když člověka potká neštěstí, znamená to, že už není touto nejvyšší mocí milován a je tak ohrožen ztrátou lásky. Je to zvláště patrné, když v přísně náboženském smyslu vidíme v osudu jen výraz božské vůle.⁷⁷

Je třeba souhlasit s Freudem, když říká, že svědomí je vyvíjející se veličina, která se vytváří během dětství, a to v rámci nevědomých procesů. Přesněji je to vlastně spíše v konfliktu dítěte s jeho prostředím a se sebou samým. V jeho teorii ovšem můžeme nalézt několik sporných věcí. Jedna z nich je například to, že svědomí je u Freuda až příliš vázáno na veličinu oidipovského konfliktu. Neměla by být viděna jako jediná příčina zvniternění rodičovských představ. Freud svědomí chápe až příliš jednostranně, jen jako omezující zákazovou instanci a jako veličinu cizí člověku samému. To je v rozporu s celou dřívější tradicí, kdy svědomí platilo za jádro a střed osobnosti. U Freuda se stává instancí oddělenou od jádra osoby, která na člověka působí ovládajícím a odcizujícím způsobem.

Důvod těchto nedostatků může být v jeho názorové orientaci k materialismu a v jeho souhlasu s dějinnou filosofií Darwina. Evoluce podle něho totiž probíhá podle čistě materiálních zákonů a ve stálém boji o zdebytí. Z toho potom tedy vyplývá i jeho přílišné zdůraznění pudovosti při vysvětlování geneze svědomí a představa, že tento fenomén je absolutně imanentní skutečnost.⁷⁸

Shrneme-li Freudovu teorie o svědomí, vidíme, že odporuje křesťanskému pojetí. Freud vidí ve shodě se svou teorií třech stádií vývoje libidinózního pudu

(orální, anální, genitální) v raném dětství pudová přání vnořená v nevědomí. Nazývá to potlačením. Příčina tohoto děje je přání zajistit si lásku rodičů. Následkem toho se dítě identifikuje s přáními a zákazy rodičů, zvnitřňuje jejich - zpočátku zvnějšku zažívanou - autoritu. Díky pokračování tohoto dění posiluje se imperativ spojený s osobou k neosobnímu morálnímu vědomí, až k jeho plné autonomii v „nad-já“. „Já“ člověka, kterému jsou přiřazeny vědomé zážitky (myšlení, cítění, vůle), stojí mezi dvěma protichůdnými silami. Na jedné straně cítí moc žádajícího pudového nevědomí (es), na straně druhé pociťuje neúprosný imperativ „superega“, který ho tlačí k rozhodnutí ve svém smyslu.

Představa, že Bůh vkládá do každého člověka při jeho narození hotové svědomí (svědomí = Boží hlas v člověku), které začíná pracovat se začátkem schopnosti myšlení, patří z tohoto pohledu minulosti.

Obsahy norem, na něž se orientuje svědomí, jsou velmi silně spojeny s morálkou okolí, do něhož se člověk rodí. Morální požadavky rodičů, se stávají směrnicemi jeho svědomí.

5.2 Svědomí v pojetí C. G. Junga

Carl Gustav Jung byl švýcarský psycholog a psychoterapeut. Byl zakladatelem analytické psychologie, významně se podílel na zkoumání příčin a léčbě schizofrenie.

C.G. Jung oproti Freudovi zakotvuje svědomí daleko hlouběji v psyché člověka. Zdůrazňuje budující a řídicí funkci svědomí.

Svědomí v běžném slova smyslu znamená podle Junga jistotu, „že existuje faktor, který v případě dobrého svědomí schválí rozhodnutí nebo čin jako odpovídající morálce a v opačném případě ho odsoudí jako nemorální“.⁷⁹

U Junga je v pojetí svědomí stěžejní jeho představa o archetypech. Archetypy jsou zhuštěné symboly, které jsou produktem elementárních prazážitků lidstva a jsou uloženy v kolektivním nevědomí, na nichž se každý člověk podílí díky své psyché. S archetypickými představami člověk už přichází na tento svět. V této souvislosti je tedy podle Junga třeba vidět svědomí. Svědomí je tedy vrozenou veličinou. Alespoň základní obsahy svědomí nejsou do člověka vneseny dodatečně, nýbrž jsou v něm dány od počátku. Svědomí ovšem nemusí vést člověka jen k dobrému, ale může radit i

k pochybnému a zlému. Může být andělem a svědčím. I když tedy vidíme, že svědomí je morálně dvojznačné, zasluhuje poslušnost, protože svými kořeny v kolektivním nevědomí přesahuje jednotlivce do oblasti nadindividuálního prazákladu člověka.⁸⁰

Jung hovoří o svědomí v trojím smyslu. Jednak jako o jevu, který se nachází blízko autority a zákona, a nazývá ho morálním svědomím. Toto svědomí patří lidem, kteří potřebují autoritu, vedení a zákon. „Překonat zákon po způsobu Pavla může pouze ten, kdo umí na místo svědomí postavit duši. Toho je schopno jen málo lidí.“⁸¹ Pro rozhodování jsou podstatné zvyky a mravy.⁸²

Ve stati Psychologie přenosu píše Jung o zostřeném svědomí, „které víc ví o lidech a věcech, a které se již nemůže spokojit s paragrafy, pojmy a hezkými slovy“.⁸³ Toto svědomí se střetává s nevědomím, je jím zneklidněno a vede k poznávání temných stránek v člověku. Toto svědomí bychom mohli považovat za přechodné stádium ke svědomí jako vnitřnímu hlasu, které Jung nazývá etickým svědomím.⁸⁴

Etické svědomí je tedy vnitřní hlas, hlas boží v člověku. Jung ho dává do protikladu ke svědomí morálnímu, které je vedeno morálními pravidly. Když rozhodnutí člověka nejsou určována vnější morálkou a pravidly, ale vycházejí z hlubin individua, rozhodnutí je tedy individuálním aktem úsudku, pak se etické svědomí realizuje. Neuposlechnutí tohoto vnitřního hlasu může vést až k nemoci a uvádí člověka do stavu nespokojenosti a neklidu. Vytváří se tak vlastně špatné svědomí, které ovšem může být „darem z nebes“, neboť přispívá k vlastní sebekritice. Svědomí je tedy v pojetí Junga jevem paradoxním.⁸⁵

Ač se Jung oproti Freudovi daleko více přibližuje ke klasickému pojetí svědomí, a tedy k pojetí tradiční křesťanské nauky, i u něj můžeme nalézt určité rozpory. První výhrada se staví proti tezi, že každá přirozená skutečnost je složena z protikladů. V případě svědomí je to tedy protiklad dobra a zla, takže z něho mohou vycházet i destruktivní a nemorální impulzy. Pro svědomí je však všeobecný dualismus nepřijatelný. Druhá výtká se týká jeho individualistického důrazu. Svědomí je pro něj až příliš izolovaná veličina jednotlivce. Jung se vůbec nezaobírá dialogickou strukturou svědomí.

5.3 Novější představy o svědomí

V představách o svědomí dnešních psychologů se stále setkáváme s rozváděním Freudových idejí, ale objevují se samozřejmě i nové výzkumy. Freudovskou teorii vzniku svědomí nelze zastávat zcela bezvýhradně. Několik prvků však dosáhlo souhlasu a dodnes se udrželo. Je to zejména představa heteronomního Nad-já.

5.3.1 Svědomí v pojetí V. Frankla

K významných psychologů současnosti náleží bezesporu Viktor Emil Frankl. Svědomí podle Frankla slouží k hledání smyslu. Frankl říká, že „to, čemu říkáme svědomí, sahá do nevědomé hloubky, má svůj kořen v nevědomém základu. V tomto smyslu je třeba svědomí označit za iracionální. Iracionální je proto, že není nikdy beze zbytku racionalizovatelné“. ⁸⁶ Frankl vidí ve svědomí analogii k lásce. Láska i svědomí jsou pouhými možnostmi, ale ne skutečnostmi a mají co dělat s absolutně individuálním bytím.

Svědomí můžeme pochopit jako smysluplné jen tehdy, když mu porozumíme ve smyslu odkazu na transcendentní původ. Frankl říká, že svědomí se stává srozumitelným až z pohledu oblasti mimo člověka. Svědomí je hlasem transcendence. „Nenáboženský člověk pak není nikým jiným než tím, kdo tuto transcendenci svědomí nepozná“. ⁸⁷ Ale samozřejmě i nenáboženský člověk má svědomí, jen se neptá, odkud pochází. Tento člověk své svědomí přijímá v jeho psychologické fakticitě a pokládá svědomí za konečnou, poslední instanci, před níž se má zodpovídat. Svědomí je ale instance předposlední. Nenáboženský člověk se už neptá, co je nad svědomím, protože „nechce postrádat pevnou půdu pod nohama, neboť vrchol je zahalen v mlze, a do této mlhy, nejistoty, se neodvážá vstoupit“. ⁸⁸ Tuto odvahu má jen náboženský člověk. ⁸⁹

V práci *Teorie a terapie neuróz* mluví Frankl o svědomí jako o orgánu smyslu a zdůrazňuje, že ho musí každý člověk najít sám, nemůže být tedy nikomu jen tak dán. Je-li lidské chování určováno strachem z různých trestů nebo nadějí na odměny, potom se podle něj „skutečné svědomí ještě vůbec nedostalo ke slovu“. ⁹⁰

V jeho další knize, *Lékařská péče o duši*, mluví Frankl o svědomí jako o pojmu blízkce příbuzném odpovědnosti a úzce spojeném s vědomím. Vědomí a odpovědnost se podle něj spojují v jednotu.

I Frankl tvrdí, že svědomí má svůj hlas, kterým mluví k člověku, ale současně říká, že „řeč svědomí je vždy odpovídáním“. ⁹¹ V souvislosti se slyšením svědomí

objevuje Frankl rozdíl mezi člověkem náboženským a nenáboženským. Náboženský člověk slyší jasněji než nenáboženský, protože prožívá nejen to, co bylo řečeno, ale i toho, kdo mluví. V rozhovoru se svým svědomím je mu totiž partnerem Bůh.⁹²

Svědomí ve Frankově pojetí se dá tedy označit jako vnitřní hlas, který je orgánem smyslu. Těsně souvisí se zodpovědností a s vědomím. Svědomí je instinkt, který člověka vede v průběhu jeho existence. Svědomí má hlas, kterým k člověku mluví a právě v tomto dohovořování se svědomím nacházíme rozdíl mezi člověkem religiózním, kterému je v dialogu odehrávajícím se ve svědomí partnerem Bůh, a nereligiózním, který pouze slyší hlas.

5.3.2 Svědomí v pojetí Giona Condraua

Gion Condrau byl švýcarský psychiatr, lékař a psychoterapeut. I on ve své práci rozebíral pojem svědomí. V pasážích, které svědomí věnoval ve své knize Sigmund Freud a Martin Heidegger. Daseinsanalytická teorie neuróz a psychoterapie, píše, že „svědomí je fenoménem lidského vztahu“.⁹³

Rozlišuje mezi svědomím nepravým a pravým. Do nepravého svědomí řadí interpretaci Freudova svědomí umístěného v Nad-já a Jungovo morální svědomí, která považuje za identická. Propadne-li člověk nepravému svědomí, ztrácí tak svobodu. Člověk stále více propadá provinilosti, protože je vázán jen normami, které není možné všechny vždy zachovat.

Pravé svědomí pojímá Condrau jako výzvu ke svobodě. Svědomí se jeví jako vyzyvatel ke zrání a rozvíjení všech možností dasein. Zvláštností je, že toto svědomí volá mlčky a to může způsobit i řadu nedorozumění, která mohou vést až k tomu, že svědomí začne být považováno za nepřítomné, vůbec se nevyskytující.⁹⁴

V popisu Condraua je svědomí nahromaděným věděním, které se nedá oddělit od lidského vztahu. V jeho rozdělení svědomí na nepravé a pravé vidíme, že i on byl z části zastáncem Freudovy a Jungovy teorie. Jde ovšem ještě dál a opravdové svědomí je pro něj až to, které volá mlčky ke svobodě.

Pohlížíme-li v posledních desetiletí na vývoj názorů ohledně svědomí, nedá se popřít určitá jejich konvergence. Za společné přesvědčení lze považovat to, že svědomí ve vlastním smyslu je instance dospělého člověka, s níž on považuje něco za

dobré nebo zlé z vlastního úsudku. Uznávané je ovšem i Freudem objevené heteronomní svědomí Nad-já, které je ale považováno jen jako počáteční a průběžný stupeň. Má funkci jakéhosi mostu k vytvoření vlastního svědomí. Mělo by však skončit, jakmile člověk dosáhne určitého stavu zralosti. To je ovšem ve skutečnosti jinak. Nad-já svědomí vždycky neskončí. Zasahuje ještě dlouho do dalšího života.

Tento fakt příliš nepřekvapuje teology, protože se svými teologickými předpoklady nemohou počítat s tím, že existuje člověk, který by byl pouze on sám, naprosto samostatný. Člověk bude v tomto světě marně hledat lidské svědomí, které by vidělo dobro jako zcela své vlastní.

6. KAPITOLA

VÝCHOVA A VÝVOJ SVĚDOMÍ

Výchova svědomí je celoživotním úkolem člověka. Vychovávání svědomí je nutností, protože to není od samého počátku dokonalá veličina a stojí stále znovu a znovu před novými otázkami, na něž nezná instinktivně správnou odpověď. Utváření svědomí je snad nejdůležitějším aspektem ve výchově dětí. Svědomí musí být probuzeno a rozvíjeno už v raném dětství. Proces jeho utváření nesmí začít až tehdy, když dítě začíná myslet a chápat. Vývoj svědomí od dětství do dospělosti je plynulý, stejně jako všechn růst, ale přesto tu můžeme pozorovat vývojové stupně. Úkolem vychovávajícího je pomáhat dětem postupovat z jednoho stupně na druhý.

Jakýmsi předstupněm svědomí je přizpůsobování dítěte pořádku rodinného života. Dobré je to, co pravidelnému pořádku odpovídá, zlé to, co ho ruší. Pro první čas života platí, že pořádek je půl života. Musíme ovšem dávat pozor, aby snaha o dodržení pořádku nepřešla až k drezúře. Když v prostředí, ve kterém dítě vyrůstá, chybí aspoň trocha přizpůsobivosti, brzdí se pozdější vývoj dítěte ke svobodě a spontánnosti. Když děti při všem naráží na zákazy, vytvářejí se celoživotní základy neradostné, pasivní povahy.

Nesmíme ovšem zapomínat ani na druhý extrém, když si dítě zafixuje zkušenost, že každé jeho zakňourání přivede dospělé do pohybu a že každé jeho přání mu je splněno. Dítě si nevštlípí, že jsou určité hranice, kdy se jeho touhy a požadavky prostě nesplní. Neuvědomuje si, že jsou tu i druzí lidé, kteří mají také potřeby. Z takového dítěte pak vyrůstá člověk sobecký a egoistický.

Vývoj svědomí pokračuje přizpůsobováním dítěte autoritě rodičů. Dítě si uvědomuje co je dobré díky rodičovské pochvale a naopak co je zlé, když ho rodiče trestají nebo kárají. Nástroje, kterými rodiče na dítě působí, mohou být tedy odměna nebo trest, projevení nebo odmítnutí lásky.

Na jedné straně je třeba dopřát dítěti co nejvíc svobody, na druhé straně musí dítě vědět, že i svoboda má řád, hranice, že existuje nejen pochvala, ale i trest. Není ovšem snadné zachovávat vždy rovnováhu mezi obojím. Například nevhodné

odměňování může z dítěte udělat jakéhosi obchodníka, který si při každém uposlechnutí dospělého hned počítá, co za to.

Odměňování i trestání by mělo spravedlivé. Vychovávající by si měl uvědomovat, že výchovný účinek trestu bude účelný jen tehdy, pokud se bude řídit stále stejnými směrnicemi. Když totiž jednou za něco potrestá a podruhé za tutéž věc ne, smazává tím veškeré předchozí působení trestu. Trest ovšem působí výchovně jen tehdy, pokud si dítě uvědomuje, za co je trestáno.

Neměli bychom zapomínat, že dítě máme více chválit než kárat. U dětí nemá vzniknout pocit, že nikdy nic neudělají dobře.

Vývojové období, kdy se u dítěte ztotožňuje autorita rodičů s mravní normou dobra a zla, nemá trvat dlouho. Brzy má začít přerůstat do další fáze, kdy se tvoří samostatné mravní normy. Dítě se učí znát, co je správné a co je špatné, bez ohledu na očekávání pochvaly nebo trestu rodičů. Teprve až se ukáže, že dítě dobře ví, co má dělat má, a přesto vykoná pravý opak, má přijít hrozba trestu.

Další stupeň vývoje dětského svědomí se vytváří stykem dítěte s okolním světem. Tedy s lidmi a vrstevníky mimo rodinný kruh. Tento stupeň vývoje svědomí je značně nebezpečný. Platí tu, že dobré je to, co dělají jiné děti venku, zlé je to, čemu se děti posmívají. Vliv okolního prostředí může ovlivnit osobnost dítěte někdy i na celý život. Rodiče mají pomáhat dítěti, aby se vyvinulo v samostatnou osobnost, která není závislá na tom, co „se“ nosí nebo dělá a jen neopakuje to, co druzí říkají. To je ovšem jeden z problémů dnešní doby, kdy hodnoty lidí jsou nastaveny tak, aby takřikajíc splynuly s davem.

6.1 Výchova a vývoj svědomí v raném dětství

Svědomí jakožto psychicko-emocionální veličina, musí být probouzeno už v raném dětství. První a nejdůležitější kroky vedou spíše k pěstění emocionálních sil dítěte, a to především k schopnosti lásky a důvěry k těm, kteří ho vychovávají. Jen tak bude dítě schopné převzít natrvalo etické představy svého okolí, které mu ukládá mnohé zákazy a příkazy. Rodiče nebo jeho vychovatelé musí věnovat dítěti dostatek citové náklonnosti a měli by mu být svou vlastní osobou vzorem. Výpadek této rané formy vytváření svědomí má osudné důsledky pro celý další život. Když se u lidí

později setkáváme jen s minimální mírou svědomí a etické citlivosti, zdůvodňuje se to často tak, že dotyční neměli dostatek pocitu bezpečí v raném dětství. V následujících kapitolách se tedy zaměřím na to, co by se pro vývoj a výchovu svědomí mělo být určující v jednotlivých stádiích dětského vývinu.

6.1.1 Kojenecký věk

Kojeneckým věkem je označován první rok života dítěte. Vývoj dítěte je individuální, v závislosti na osobnostních rysech. Ty jsou dány dispozičními základy, jako například adaptabilitou, intenzitou citových prožitků nebo vegetativní stabilitou a ranou zkušeností, která vede k další diferenciaci typických projevů dítěte.

Dítě by mělo v kojeneckém věku získávat důvěru ke světu. Je to období, kdy už dítě například pozorně sleduje zrakem i sluchem dění ve svém okolí, umí rozlišovat známé a neznámé lidi a objevuje se specifický citový vztah k matce, ale také strach z cizích lidí. U dítěte vzniká základní důvěra v lidi a z té pak vyplývá i důvěra v sebe. V tomto období nastává největší pokrok v učení a s ním souvisí i pro výchovu dva nejdůležitější principy, princip odměny a princip trestu. „Kojenec reguluje své jednání strachem z trestu“.⁹⁵ Před koncem prvního roku života už dítě dobře rozumí pochvale a pokárání, které, aby mělo nějaký účinek, musí přicházet od člověka, ke kterému má dítě citový vztah. Stejný princip platí i u trestu, kde opět záleží na tom, kdo jej dítěti ukládá. Dítěti je jím sdělováno, že jeho vztah s dospělým byl narušen tím, co udělalo nebo mělo v úmyslu udělat. Dítě prožívá pocit viny a teprve ten, ne naše zvýšení hlasu nebo výhrůžky, je předpokladem k tomu, aby se dítě polepšilo a pamatovalo si, co nemá dělat.⁹⁶

Vidíme tedy, že již v prvním roce života si dítě osvojuje určitá pravidla a normy, které jsou pro vývoj svědomí velmi důležité. Učí se vyvarovat špatnému chování ve prospěch toho dobrého, aby se nedostavil pocit viny, který jak víme, je důsledkem špatného svědomí.

6.1.2 Batolecí věk

Batolecí věk se většinou počítá od prvních narozenin dítěte do jeho tří let. Vstup do této vývojové epochy znamená i pro vychovatele náročnější úkol. V tomto období dochází k výraznému rozvoji dětské osobnosti. „Charakteristickým znakem této fáze je osamostatňování a uvolňování z různých vazeb, spojené s expanzí do širokého světa“.⁹⁷ Velký význam má v batolecím věku rozvoj motorických dovedností. Tím, že jsou děti schopny ovládat vlastní tělo, mohou regulovat vlastní jednání. V této době dochází také k rozvoji řeči, která je základním nástrojem sociálního přizpůsobení. Dítě se jí učí nápodobou od lidí, kteří jsou kolem něj. Batole se dostává do fáze, kdy se začíná odpoutávat od matky a osamostatňovat se. Získává důvěru v sebe a ve své schopnosti. S osamostatněním se rozvíjí komunikace a s ní pak i učení obecných norem chování. Dětem se často tyto normy nelíbí, ale i oni chtějí vědět, co se smí a co se nesmí. Daná pravidla dítěti pomáhají lépe se orientovat v tom, jaké chování bude pochváleno a jaké nikoliv. Ve chvíli, kdy si dítě osvojí potřebné normy, je reakcí na jejich porušení stud. Dítě, které se stydí, ví, že se nechovalo, jak mělo.

I odměna a trest tedy dostávají u batolete nové měřítko. Když dítě pochválíme, je na sebe pyšné, že udělalo něco správně. Naopak když dítě pokáráme, kromě strachu se dostaví pocit studu a zahanbení. Nejčastěji tak reaguje ovšem tehdy, když je při jednání, které dělat nemělo, přistiženo.

Dítě se v tomto období učí normy chování zpravidla nápodobou. Osvojuje si hotový vzorec chování. Formou napodobování je i identifikace, kdy dítě přebírá postoje a chování toho, s kým se ztotožňuje, což bývá nejen rodič, ale i sourozenci.⁹⁸

Ani v tomto období ještě nemůžeme mluvit o úplném svědomí dítěte. Dítě si ještě přesně neuvědomuje, co nemá dělat. Reaguje jen na podněty z okolí. Ještě na sebe ve svém nitru nepůsobí, je stále závislé na působení rodičů zvenčí. Kontrola jeho chování pochází pouze od vnějších činitelů. Zlom nastává až s ukončením třetího roku života, kdy se dítě dostává do období předškolního věku.

6.2 Výchova svědomí v předškolním věku

Předškolní věk trvá od tří do šesti let dítěte. Toto období je jedno z nejzajímavějších vývojových období člověka. Aktivita dítěte se v této době projevuje především v herní činnosti, a proto se tento úsek dětského života někdy nazývá obdobím hry. V oblasti motorického vývoje dochází ke zdokonalování a ke zkvalitnění pohybové koordinace. Pohybová koordinace se projevuje také v tom, že dítě je schopno se samo obléct, uklidit si věci, umýt se. Důležitý je i rozvoj jemné motoriky a s tím souvisí i pokrok v kreslení. Výtvarné projevy předškoláka jsou značně individuální a podporovat spontánnost uměleckého vyjádření by měli jak rodiče, tak předškolní zařízení.⁹⁹

6.2.1 Působení rodiny na vývoj svědomí

V předškolním věku pokračuje vývoj vztahů dítěte k dospělým i dětem. Dospělí jsou pro dítě přirozenou autoritou. Význam rodičů už nespočívá ale jen v tom, že zastávají pečovatelskou funkci, ale stávají se pro dítě vzorem svými vědomostmi, postoji, názory a hodnotami, které zastávají. Dítě začíná být citlivé na to, jak dospělí v rodině hodnotí jeho samého a jeho chování. Ví také, jaké chování je žádoucí a jaké ne. Identifikuje se s názory rodičů a ty se stávají do značné míry i jeho názory.

Dítě zvnitřňuje i rodičovské zákazy a příkazy. Podle Šimka tak v dítěti vzniká jakýsi „vnitřní rodič“, který hlídá chování dítěte i v nepřítomnosti rodičů. Tento „vnitřní rodič“ je jeho svědomí. S tím, jak se vytváří „vnitřní rodič“, tedy základy svědomí, vzniká též prvotní dětská morálka. Pro ni je pak typické, že morální zásady přicházejí zvnějšku.¹⁰⁰

Jiné prostředí než rodinné nemá v této době větší význam, protože nemá takovou emocionální váhu. Dítě potřebuje pocit rodinného bezpečí. Každý z rodičů má už ale jinou funkci. Otec zaujímá pozici autority a matka spíše ochránce. V dnešní době ale čím dál častěji dochází k obrácení těchto pozic.

S tím vším souvisí i vývoj svědomí. Svědomí, jak už bylo dříve řečeno, má co dělat s vědomím. Dítě si je vědomo, co má a nemá dělat a zná i důvod, proč to tak je. Ví, že když udělá něco správně, má pak dobré svědomí a zároveň si je také vědomo, že

když podlehne pokušení a provede něco nekalého, přijdou výčitky svědomí a pocit viny, tedy svědomí špatné.

Proč se v určitém věku objevují pocity viny není zcela jasné. Pocity viny jsou významným vývojovým mezníkem. Děti v batolecím věku se sice styděly, když udělaly něco, co neměly, ale jen tehdy, pokud je při tom někdo přistihl a vyčínil jim. Vágnerová píše, že „pocity viny u dítěte znamenají, že začíná akceptovat určitá omezení jako bezvýhradně platná a samo pocituje jejich porušení jako nepříjemné“.¹⁰¹ Už tedy nezáleží na tom, jestli rodiče dítě přistihnou při činu. Svědomí předškolního dítěte má svoje charakteristické rysy. Podle Vágnerové je pro dítě tohoto věku typická vazba na konkrétní situaci a čin. Ještě nedokáže aplikovat normu na všeobecné věci, ale pouze na konkrétní situace, která byla použita rodiči. Normy chápe jen ve vztahu k sobě samému a interpretují je tak, jak jim právě vyhovuje.¹⁰²

Obsah svědomí je v tomto věku značně odlišný. Záleží na rodině, co mu do něj vstoupí. Mravní výchova v rodině určuje vývoj svědomí. Může ho ovšem nejenom kultivovat, ale i komplikovat. Dítě v tomto období ještě nemá vlastní názor, jeho svědomí je heteronomní, určují ho vnější autority. Svědomí dítěte je realistické, platí jen to, co bylo provedeno. Dítě ještě neumí kalkulovat s tím, že by mohlo například zalhat dotěrnému sousedovi, že maminka není doma, aby ji před ním ochránilo. Lhát se nesmí a udělat to pro dobro věci je pro chápání předškolního dítěte ještě příliš složité.¹⁰³

Pravidla dětské morálky jsou tedy velmi jednoduchá a neměnná. Malé dítě ještě neumí rozlišit úmysl od skutku, a proto je každá lež špatná, bez ohledu na okolnosti. Dítě v tomto období už nemusí dostávat jen vnější odměny za své žádané chování, protože už umí odměnit samo sebe pocitem uspokojení za své činy. Pocit viny je pak pro něj trestem za špatné chování a nahrazuje tak rodičovskou „ruku zákona“. Vznik vnitřního svědomí, které je nedílnou součástí mravního vývoje dítěte, představuje jeden z nejdůležitějších kroků ve vývoji k životu ve společnosti.

6.2.2 Vliv mateřské školy na vývoj svědomí

Předškolní dítě po třetím roce života za normálních okolností začíná překračovat hranice svého nejbližšího rodinného kruhu. K vědomí vlastní identity se

přidává vztah k druhým dětem, ke svým vrstevníkům. Vztahy dítěte k druhým dětem prodělávají v tomto období velmi rychlý vývoj. Ostatní děti jsou stále důležitější součástí jeho života. Mateřská škola je nejlepším místem pro rozvoj vztahů k druhým dětem. Děti mezi sebou začínají spolupracovat. Nejdůležitější pro tento věk je však formování přátelství. Děti mají své oblíbené partnery, se kterými se pravidelně stýkají.

Mateřská škola je ve výchově dětí pro rodinu velkým spojencem. Když rodina nefunguje tak, jak by měla, ať už je to způsobeno pouze dočasným problémem, nachází dítě v mateřské škole citově příznivé prostředí, kde si odpočine od zátěží z domova. V některých případech se může pro dítě stát až terapeutickým prostředím.

Jestliže rodiče nemají vhodné výchovné zásady, které by byly souměřitelné s běžnými normami společnosti, v mateřské škole dítě pozná, co je normální. V mateřské škole pracují vzdělaní a zasvěcení pracovníci, kteří mají dostatek zkušeností, jak děti vést, aby si osvojily běžné návyky a dovednosti. Dítě je k osvojování běžných norem a návyků vysloveně naladěno. Chce vypadat a chovat se jako ostatní a chápe, co se dělat má a co nemá.¹⁰⁴

Stejně tak, jako na dítě působila rodina, přejímá teď tedy tuto funkci vychovávající ve školce. Snaží se dětem předvádět různé situace, v kterých je nabádají, jak by se měly nebo neměly chovat. Morálka musí vyplývat přímo z podstaty celého příběhu. Dítě by nemělo cítit, že náš příběh nějak souvisí s jeho chováním a že ho tím příběhem vlastně káráme. Samo musí dojít k tomu, jaký vztah má naše vyprávění k jeho nezpůsobům. K rozvoji svého mravního života a tedy i svědomí, potřebuje dítě opakování. Tím, že si zapamatuje, jak kdo v příběhu jednal, osvojuje si i konkrétní mravní normy.

Role dospělých při formování mravního citění dítěte je v tomto věku nezastupitelná. Dítě bere dospělého jako neoddiskutovatelnou autoritu, která reprezentuje spravedlnost. Vychovatel musí korigovat každodenní aktivity dítěte a dávat pozor, aby dítě správně pochopilo, jaké jsou například rozdíly mezi vypůjčit si a někomu něco sebrat nebo mezi škodolibostí a žertem.

Tuto kapitolu můžeme uzavřít tím, že v prvních šesti letech žít absolutně děti významnou etapu svého sociálního vývoje. To, co se v nich do této doby vytvořilo, bude trvat ve upravené podobě celý život.

6.3 Výchova svědomí ve školním věku

Nástupem do školy, kolem šestého roku, začíná pro dítě nová etapa života. Dítě získává novou roli. Role školáka není výběrová, dítě ji získává automaticky. Když dítě jednou vstoupí do školy, škola se tak na dlouhá léta stává součástí rodiny. Škola není jen místem, kde má dítě získávat vědomosti, ale i společensky zraje. Je to instituce, o které si děti začínají pomalu myslet, že je mocnější než rodiče, protože i oni musí její rozhodnutí respektovat. Ve škole může dítě získat nejenom nové, ale často i rozdílné informace a zkušenosti, než v rodině. Školní věk je období základní školy a lze ho rozdělit na tři části. Raný školní věk, střední školní věk a starší školní věk.

6.3.1 Vývoj svědomí v období raného a středního školního věku

V období raného školního věku se mění uvažování dítěte. Piaget nazval způsob myšlení typický pro tuto dobu fází konkrétních logických operací (podrobněji tuto tematiku rozeberu v následující kapitole). Děti začínají uvažovat logicky a respektují přitom objektivní skutečnost. V závislosti na rozvoji konkrétních logických operací se přetváří i vztah k pravidlům chování. Školní děti už je chápou realisticky. Děti vědí, za jakých okolností je s nimi paní učitelka spokojená, a proto se podle toho chovají. Jejich motivace už není spojena jen s odměnou a trestem, ale velký vliv na ni má názor osoby, které chtějí být nakloněni. „Školní děti se dovedou, i když prozatím jen výjimečně, řídit morálkou svědomí“.¹⁰⁵ Děti chtějí být nejenom chváleni, ale mají tendence vyhnout se pocitu viny, který by se v nich objevil, kdyby jednaly nesprávně.¹⁰⁶

Podle Matějčka v mladším a středním školním věku, který trvá zhruba od 7 do 11 let, přijímá dítě společenské normy jako absolutně závazné. Dopustí-li se proti nim prohřešku, dostává se pocit tísně a napětí. Když naopak jedná ve shodě s normami a příkazy, jako když například pomůže slabšímu nebo splní úkol, je naplněn pocitem jistoty a spokojenosti. Svědomí je podle Matějčka „subjektivně prožívaným vztahem dítěte k pravidlům a zásadám společnosti, v níž žije“.¹⁰⁷ Rozvíjí se tedy mravní city a s tím souvisí i utváření mravní stránky osobnosti.¹⁰⁸

Děti středního školního věku už ví, že by měli respektovat zájmy jiných lidí a rozlišovat v konkrétních situacích užití různých norem. Vágnerová o tomto období

říká, že „děti jsou schopné diferencovat různé normativní systémy a vzhledem k tomu se pak v různých situacích i jinak chovat“.¹⁰⁹ V tomto věku si děti vytváří i své vlastní normy, které se stávají stejně důležité, jako pravidla určovaná dospělými.¹¹⁰

V mladším a hlavně středním školním věku už není vývoj svědomí vázán hlavně na rodiče. Výchova svědomí se přesouvá i na učitele, kteří se stávají pro dítě druhou nejdůležitější autoritou. Svědomí v tomto věku ovšem ještě nedosahuje takového stupně, aby probouzelo v dítěti například smysl pro spravedlnost a dovedlo se za ni s ohledem na své svědomí postavit. Nedovedou ještě hájit napadeného proti útočníkovi a nechápou porušení pravidel jako morální přestupek. Toto všechno přichází až s nástupem staršího školního věku, nebo-li pubescence.

6.3.2 Svědomí v dospívání

V období dospívání dochází u dítěte ke kompletním proměnám osobnosti. Toto období začíná zhruba v 11 letech a končí dosažením dospělosti kolem 20. roku. V rámci celkového vývoje se mění myšlení, dospívající je schopen uvažovat abstraktně, tedy o věcech, které se ještě nestaly, ale stát by se mohly.

Doba dospívání se může rozdělit na období pubescence, které trvá od 11 do 15 let a adolescence, které končí dosažením 20 let. Díky schopnosti abstraktního myšlení pubescent zpochybňuje všechny dosavadní pravidla a normy. O obsahu jednotlivých norem přemýšlí a hledá lepší řešení, než bylo to stávající. Toto jeho chování je především důsledkem toho, že se chce osamostatnit od vlivu rodičů, kteří jsou propagátory těchto starých norem. Ve skupinách si pubescenti vytvářejí normy vlastní, které striktně dodržují. Vrstevníci se stávají neformálními autoritami.¹¹¹

I když se pubescent snaží odpoutat se od vlivů rodiny a autorit, morální hodnoty a normy, které mu byly od dětství vštěpovány, jsou v něm stále zakořeněny. Ač se je v tomto období snaží vytěsnit, stále tam někde v hlouby duše jsou a v podobě nečekaných výčitek svědomí se derou na povrch. Mezi pubescentem a vychovávajícím, ať už je to rodič nebo učitel, je stále nějaké citové pouto, a když jedná v rozporu s tím, co od něj nejbližší vyžadují, automaticky se začnou objevovat výčitky svědomí. Myslím, že charakteristické pro toto pubertální období je potlačovat tyto pocity a soustředit se na své vlastní zájmy. Toto období je ovšem jen přechodné.

Adolescent už je ochoten akceptovat, že určité normy jsou tu proto, aby regulovaly chování lidí a tím ovlivňovali snadnější chod společnosti. Adolescenti si ovšem sami vybírají normy, které dodržují a nepřijímají jen automaticky to, co jim diktují rodiče nebo společnost. „Individuální přesvědčení, tedy vnitřní regulace, má nyní větší váhu než vnější tlak na dodržování určitých norem“.¹¹² Jedinec pocítuje touhu rozhodovat se sám s ohledem na vlastní morální principy. V běžném životě a situacích ovšem obecně opět dodržuje pravidla, která mu byla dána v dětství. Problémem adolescentů není nedostatek hodnot, ale naopak jejich množství a to, že v sobě nemají ujasněno, které jsou prioritní.¹¹³

Jsou-li kritéria a normy, které jsou mladému člověku předkládány, neslučitelné s jeho svědomím, nemůže se jimi slepě řídit, neboť rodiče a vychovatelé nejsou "pány jeho svědomí". Je zavázán ve svém svědomí k osobnímu hledání. Co je v zájmech mladého člověka dobré nebo špatné, nemohou hodnotit jen osoby z vnějšku, tedy vychovatelé nebo rodiče. Ti mají být mladému člověku nablízku, ale nemohou ho zastupovat při jeho volném a rozumovém rozhodování, zvláště pak ne při rozhodování ve svědomí. Rodiče a vychovatelé mu pouze pomáhají získat pro toto rozhodování správná kritéria. Hodnocení podle svědomí provádí už on sám.

6.4 Morální vývoj

Rozhodující funkci svědomí spatřujeme ve vývoji morálního úsudku. U svědomí je zcela zřejmý vývojový prvek. V této kapitole se budu věnovat tomu, jak na morální vývoj pohlíželi Piaget a Kohlberg. Je-li svědomí jakousi formou prožívání morálního hodnocení vlastních činů a je-li to opravdu složka osobnosti, která je osvojena učním, myslím, že bude zajímavé se dozvědět, jak k tomuto procesu oba význační psychologové přistupovali.

6.4.1 Morální vývoj podle Piageta

Piagetovo jméno bývá spojováno spíše s popisem kognitivního než morálního vývoje. Vzhledem však k tomu, že Kohlberg z Piageta vychází, nemohu se vyhnout aspoň stručné zmínce.

Jsou známa čtyři stádia kognitivního vývoje podle Piageta:

1. V období senzomotorickém (0-2roky) dítě začíná diferencovat mezi sebou a okolím.

2. V období předoperačním (2-6let) je charakteristický egocentrismus dítěte. Důležitý je také prudký rozvoj řeči, díky němuž se dítě učí.

3. Třetí období (6-11let) je charakteristické jako stádium konkrétních logických operací, podle níž je také toto období pojmenováno. Významnou roli zde hrají pravidla a dítě začíná chápat i postoje jiných lidí.

4. Poslední období formálních operací (od 11let dále) je důležité z hlediska toho, že dítě je schopné porozumět symbolům a zabývat se hypotetickými situacemi.

Kromě těchto čtyř stádií kognitivního vývoje nacházíme u Piageta čtyři stádia vývoje užívání pravidel a tři stádia uvědomování si pravidel:

1. Stádium motorické a individuální (0-3roky). Dítě si hraje samo a tvoří podle vlastních zvyklostí.

2. Stádium egocentrické (2-6let). Toto období popisuje Piaget jako stav, kdy dítě sice napodobuje pravidla her podle ostatních, ve skutečnosti se je ale interpretuje po svém.

3. Stádium začínající spolupráce (7-10let). V této fázi je pro dítě důležitá výhra nad spoluhráči. To vede děti ke sjednocení pravidel hry, jejichž dodržování je nutností.

4. Stádium kodifikování pravidel (od 11let). Vnímání pravidel se posouvá opět dál, děti se zajímají o pravidla jako taková a znají je v jejich úplnosti.

Tato stádia užívání pravidel jsou popisována z pohledu vnějšího pozorovatele. V třech stádiích pak Piaget popisuje, na jakém podkladě jsou tato pravidla užívána a jak jim je rozuměno:

1. Stádium individuálních rituálů. Děti si na tomto vývojovém stupni hrají sami. Není vždy jasné, kdy začíná uvědomované pravidelné jednání pod vlivem okolí a kdy si dítě vymýšlí „rituály“ samo.

2. Stádium heteronomního vnímání pravidel. Pravidla jsou dána dospělými osobami. Dítě je zcela akceptuje a podřizuje se jim v představách, i když jejich vliv na chování dítěte je malý. Libovolně si pravidla pozměňují, ale tvrdí, že taková byla vždy.

3. Stádium autonomního pochopení pravidel. Přejchod do tohoto stádia je charakteristický změnou myšlení dítěte. Ta se projevuje tím, že na pravidla už se nepohlíží jako na svatá a věčně platná, mohou být společně měněna.

Tato stádia, která Piaget odvodil z pozorování dětské hry, vedly k vytvoření myšlenky o dvojím typu morálky. Existuje tak morálka heteronomní, která je určována vnějším tlakem dospělých. Dítě je přesvědčeno, že dobré je to, co je v souladu s požadavky dospělých, a co neodpovídá, je tedy špatné. Porušení pravidel pak vyvolává špatné svědomí, dodržování pocitu štěstí a spokojenosti, a s tím související i dobré svědomí. Významným rysem druhého typu morálky, autonomní, je spolupráce dětí mezi sebou. Vzdůstává vzájemný respekt mezi vrstevníky na úkor rodičovské autoritě. Dítě se začíná řídit pravidlem nečinit druhému to, co nechce, aby on dělal jemu.¹¹⁴

6.4.2 Morální vývoj podle Kohlberga

Kohlberg při své formulaci morálního vývoje vychází, jak už jsem uvedla, z Piagetovy teorie kognitivního vývoje. Kohlberg rozlišil ovšem jen tři úrovně, na nichž se morální vývoj odehrává:

1. Úroveň předkonvenční. Morálka je zde ještě vnější, není zafixována vnitřně. Dobro a zlo je posuzováno podle důsledků chování, než podle vnitřního přesvědčení. Jednání je tedy určováno strachem z trestu.

2. Úroveň konvenční. K pokročení na tento stupeň morálky je třeba rozvoj mravního myšlení na takové úrovni, že lidé v sobě mají vyvinut „etický kodex, který v sobě zahrnuje potřeby a pocity druhých“.¹¹⁵ Správnost jednání určuje souhlas druhých a prospěšnost pro ně. Pro člověka na tomto stupni morálního vývoje je charakteristická snaha o dodržení zákona.

3. Úroveň postkonvenční. Toto stádium Kohlberg nazýval potenciálním a dosáhne ho jen málo lidí. Významnou roli zde hrají individuální zásady, které vycházejí z univerzálních zásad společnosti.¹¹⁶

Je zajímavé, že oba výše zmiňovaní pánové prováděli svůj výzkum výhradně jen s chlapci. Proto vzniká otázka, do jaké míry můžeme výsledky jejich pozorování považovat za relevantní. Není tedy divu, že k jejich práci se objevuje řada kritik.

6.5 Výchova a utváření svědomí v církvi

Jako je církev strážkyní zjevených pravd, tak je také strážkyní zjevených mravních zákonů. Bůh ji dal hluboko nahlédnout do svých úmyslů, takže nás může učit, jak máme jednat, aby to bylo v stálém souladu s Boží vůlí. Církev nás učí správnému vztahu k Bohu, ale i k sobě a k bližnímu. Tak napomáhá i vychovávat svědomí, aby ukazovalo správně. O Božím zákoně pojednává odvětví zvané morálka neboli mravouka.

Svědomí si nesmíme představovat jako hlas, který nám vždy naprosto jasně řekne, co máme dělat a čeho se varovat, aby naše jednání bylo správné. Bůh vložil do naší duše základní zákon pro naše jednání a je na nás, abychom tato základní pravidla mravnosti dále rozváděli a aplikovali na jednotlivé případy. Svědomí si můžeme tříbit v každodenním úsilí o dobro. Mnohému nás naučí teprve životní zkušenost. I takový člověk, který nežije v dobrém prostředí, má svědomí. Alespoň někdy se v něm ozývá mravní zákon, požadující, aby konal dobré a varoval se zlého. Má se snažit přivést jej k uplatnění a posilovat v sobě odpor ke zlému a lásku k dobru. Jsou také lidé, kteří si vlastní vinou zkazili svědomí a opakováním zlých činů je otupili tak, že jim neukazuje zlo nebo i k němu přisvědčuje. Něco dobrého v nich však zůstalo - základ je jenom zasypán. Církev učí a vychovává, že při dobré vůli a s Boží pomocí, i největší hříšník se může polepšit a nabýt zase správného svědomí.

Nevěřící lidé pohlíží na svědomí jako na vypěstovanou schopnost posuzovat, co je v chování člověka dobré a co špatné. Je to vycvičená schopnost usuzování. Rozsuzovat mezi dobrým a špatným v minulých činech, v současných skutečích, které právě konám, a v budoucích činech, jež teprve budou vykonány, to je základní funkcí svědomí.

John Hardon ve svém článku Umění utvářet svědomí dítěte píše, že křesťanské svědomí je pro věřící křesťany mysl osvícená křesťanskou vírou. Je to způsobilost k úsudku. Ta dává rozumu schopnost vidět, rozumět a chápat, co se Bohu líbí nebo nelíbí. Osvícení svědomí vírou je rozhodujícím faktorem. Podle Hardona ten, kdo nemá rozum osvícený vírou, nemůže hovořit o svědomí.

Rozdíl v utváření svědomí u dítěte, které nemá víru, a toho, které ji má, začíná křtem. Rozum pokřtěného dítěte dovede poznávat, co Bůh zjevuje. Pokřtěné dítě může znát to, co nepokřtěné nikdy nepochopí. Lidské jednání může chápat jako trvale

posuzované myslí a vůlí Boží. Na utváření svědomí dítěte Bůh neustále pracuje. Bůh chce, aby rodiče zajistili podmínky, ve kterých je dětský rozum cvičen a utvářen v souladu s Boží vůlí. Nejsou to jenom rodiče nebo dospělí, kteří formují svědomí dítěte. Svědomí dítěte utváří Duch svatý, protože v tomto dítěti Duch svatý přebývá.

Utváření svědomí člověka znamená učit tohoto člověka, co je Boží vůle. Existují určité konstantní, neměnné, absolutní příkazy Boží vůle a myslí pro každého člověka. Svědomí dítěte utváříme tak, že ho informujeme o věcech, které jsou správné a které špatné. Je třeba imperativních informací od rodičů, kteří své děti zpravují o tom, co je dobré a co špatné. Rodiče tedy musejí sami vědět, co je dobré a co je špatné. Jejich poučení utváří svědomí jejich dětí, a tak předurčuje jejich budoucnost. Rodiče mohou ovšem svoje děti v dobré víře informovat o morálním zákonu chybně. Povinností rodičů je dbát o to, aby v utváření svědomí jejich dětí nebylo nic podřadného. Před Bohem jsou rodiče zavázáni formovat svědomí svých dětí pro život na zemi, ale s ohledem na zaměření k jejich nebeskému osudu.

Utváření svědomí dítěte je podle Hardona nejvznešenějším uměním, které mají rodiče v „popisu práce“. Utváření svědomí dítěte je posvátná povinnost.

Buď budou svědomí dítěte utvářet rodiče nebo to bude dělat někdo jiný. To pak může mít za následek případnou deformaci svědomí. Svět je plný lidí, médií a politických sil, které mají za svůj hlavní cíl formovat svědomí dětí. Podle mého názoru se však ve většině případů jedná spíše o deformování. Dětem jsou vštěpovány zásady a normy, které jsou typické a moderní pro svou dobu a příliš často se zapomíná na „stará dobrá pravidla“, která jsou prověřena již několika generacemi.¹¹⁷

Církev během svého dlouhého působení zformulovala mnohé postupy, jak vychovávat dětské svědomí. Jedním z nejdůležitějších pravidel, které je platné i pro nekřesťanskou společnost je to, že formulování svědomí probíhá od útlého dětství po celý život. Rodiče by měli mít na paměti, že od doby, kdy dítě dostává rozum, od jeho narození, mají být všechny obrazy, zvuky, pocity, chutě a dotyky takové, aby vytvářely základ pro zdravé morální a duchovní myšlenky v myslí rostoucího dítěte.

To, že největším učitelem je příklad, se ví už od dob raného křesťanství. Rodiče neutvářejí svědomí svých dětí jenom tím, co jim říkají nebo vyprávějí, ale také tím, co děti vidí a jak se rodiče chovají. Jestliže chtějí rodiče nebo vychovatelé utvářet a

vychovávat svědomí svých dětí, musí mít jistotu, že jsou v jednání podle svého svědomí absolutně věrní Bohu.

Rodiče by také neměli zapomenout poučit své děti o tom, že ne vždy budou každým přijati. Musí být připraveni na to, že věci se pokaždé nedějí tak, jak si kdo přeje. Budou však podle církevního učení vždy šťastné, pokud jejich svědomí zůstane v souladu s vůlí Boží.

Církev učí, že stejná jistota jako to, že máme nad hlavou hvězdnou oblohu, je i to, že máme normy toho, co lze a co nelze. Tyto normy jsou nám tak vlastní (ať již je dodržujeme, či je překračujeme), jako je nám vlastní a přirozený pocit hladu či potřeba spánku. Tato přirozenost norem je důkazem vnitřního řádu pocházejícího od Boha. Vědomí dobra a zla, které máme, nazýváme svědomím. I když svědomí bývá někdy utlumováno na základě společenské či politické manipulace, či se sami pro svou pohodlnost a sobectví snažíme udusit jeho hlas, stejně v každém z nás existuje. Odkud však pochází? Církevní hodnostáři si stojí za tím, že na tuto otázku existuje jediná uspokojivá odpověď. Svědomí nám vložil do srdce někdo vyšší. A tím jediným vyšším nad člověkem je Bůh.

V této kapitole jsem se zabývala všeobecnými pravidly výchovy svědomí a morálního vědomí v církvi. O těchto pravidlech mohou říci, že jsou společná pro všechny církevní společenství. V následující podkapitole se budu podrobněji věnovat výchově svědomí v katolické církvi, protože se řadí mezi jednu z nejrozšířenějších a nejvlivnějších nejenom v naší republice, ale i ve světě.

6.5.1 Výchova svědomí v katolickém prostředí

28. 10. 1965 II. Vatikánský koncil schválil prohlášení o křesťanské výchově *Gravissimum educationis*. V ní byl vymezen charakter katolické školy. Katolická škola, stejně jako ostatní školská zařízení, vede výchovu mládeže k lidskosti. Pro katolickou školu je však charakteristické vytvářet ve škole prostředí společného soužití, proniknuté duchem evangelijní svobody a lásky. Úkolem katolických škol je pomáhat mladým, aby při rozvoji vlastní osobnosti rostli zároveň jako nové stvoření, kterým se stali křtem. Usilují také o to, aby poznání, které studenti postupně získávají o světě, životě a člověku, bylo osvětleno vírou.

Katolické školy jsou často navštěvovány i nekatolíky a nekřesťany. Je tedy potřeba respektovat svobodu vyznání a svědomí dětí a jejich rodin. Tuto svobodu církev velmi hájí. Katolická škola se ovšem nemůže zříci hlásání evangelijních zvěstí a vykládání křesťanské kultury. Je zde důležité podotknout, že vykládat není to samé, co vnucovat. Je katolickou povinností a šířit evangelijní zvěst, ale je na každém člověku, zda se rozhodne ji přijmout.

V dnešní době musíme ovšem pamatovat na to, že nynější generace dětí a mládeže už je jiná, než ta, o které mluví koncil. Od prvních let života přicházejí děti do kontaktu s různými sdělovacími prostředky a vnímají tak informace všeho druhu. Nebezpečí těchto masmedií tkví v tom, že děti často ještě nemají schopnost rozlišit, co je dobré a co zlé. Věří-li už v nějaké hodnoty, nejsou ještě schopni je uspořádat a často mají sklon následovat vlastní filosofii, podle převládajícího trendu. Značná část mládeže je tísněna starostmi z nejistoty vlastní budoucnosti. To je příčinou faktu, že se pak lehce nechává svést k anarchii lidských hodnot odloučených od Boha a výlučně přivlastněných člověku.

Katolická škola má zájem posilovat a rozvíjet spolupráci s rodinou. Ta nespočívá pouze v otázkách školních, ale směřuje zejména k realizaci výchovného plánu. Spolupráce se prohlubuje zejména v řešení otázek z oblasti jako je náboženská, morální a pohlavní výchova nebo volba povolání. Katolická tradice učí, že rodina má výchovné poslání vlastní a originální, pocházející od Boha. Rodiče jsou prvními a základními vychovateli svých dětí a jejich svědomí. Škola si je toho vědoma, ale bohužel už ne vždy všechny rodiny. Z tohoto důvodu se také stává, že když se mluví o dětech, povzbuzuje se zároveň výchovné vědomí u rodičů.¹¹⁸

Druhý vatikánský koncil o svědomí, říká: "V hlubinách svědomí odkrývá člověk zákon, který si sám neukládá, ale který musí poslouchat. Jeho hlas ho stále vybízí, aby miloval a konal dobro a vyhýbal se zlu."¹¹⁹

Jsme všichni morálně vázáni, abychom se svědomím řídili. To však neznamená, že náš hlas svědomí je spolehlivě správný. Hledání správného svědomí je součástí naší důstojnosti a odpovědnosti. Při vychovávání správného svědomí mají věřící dbát na učení církve. Katolická církev je totiž z Kristovy vůle učitelkou pravdy.

Kardinál profesor Tomáš Špidlík píše, o svědomí následující: „Nikdo není prorokem ve své vlasti. Je přesto jeden, kterého každý ve vlasti svého srdce respektuje:

svědomí. Potřebujeme jiného proroka?“. Svědomí je hlas Boží v nás, proto nikdy nemůžeme dát přednost hlasu jinému, zvenčí. Máme samozřejmě rozum, intuici, nebo přímé poznání, ale máme také jasný hlas svědomí, který nás neochvějně přesvědčí o tom, že lhát je špatné, i kdybychom se tisíci spekulacemi chtěli sami přesvědčit o opaku. Oblast svědomí je, jak už víme, mravní. Oblast mravní a náboženská jsou však úzce spojeny. Hlas svědomí každému křesťanovi jasně říká, že je správné uvěřit tomu, co učí církve. Svědomí podle Špidlíka jasně vede k víře a víra očišťuje a zjemňuje svědomí.¹²⁰

Důraz na uposlechnutí hlasu svědomí a jeho výchovu. klade i současný papež Benedikt XVI. Ve své promluvě k papežské akademii z února letošního roku zdůraznil, jak je nutné formovat svědomí. Benedikt XVI. také poukázal na různé faktory, které brání správné formaci svědomí. „V nynější fázi sekularizace, zvané postmoderní a poznamenané diskutabilními formami tolerance nejen roste odmítání křesťanské tradice, ale nedůvěřuje se ani ve schopnost rozumu vnímat pravdu a ztrácí se chuť přemýšlet. Podle některých by se individuální svědomí mělo zbavit jak odkazu na tradice, tak také svého založení na rozumu. Svědomí, které je úkonem rozumu zaměřeného na pravdu, tak přestává být světlem a stává se prostě pozadím, na které mediální společnost nanáší vzájemně si protirečící obrazy a podněty.“

Papež ve svém prohlášení zdůraznil také to, že má-li křesťanské svědomí růst, nelze se spokojit s pravdami naučenými v dětství, ale je třeba činit pokroky i během dalších životních etap, tedy nepřetržitě vychovávat. „Pouze tak bude možné přivést mladé lidi k porozumění hodnot života, lásky, manželství, rodiny. Pouze tak bude možné naučit je doceňovat krásu a svatost lásky, radost a odpovědnost být rodiči a spolupracovníky Boha v dávání života.“

Papež také podotkl, jak je důležité diskutovat o morálních kritériích týkajících se těchto témat, s odborníky, lékaři a právníky, aby se zapojili do vypracování kompetentního úsudku o svědomí. Tak bude možné vzbudit v mnoha srdcích výmluvný a zřetelný hlas svědomí.¹²¹

Vidíme tedy, že pojem svědomí je v katolické církvi hojně rozebírán. Katolická výchova se snaží vychovávat děti k pravému křesťanskému charakteru. Katolické vzdělávací instituce učí rozeznávat objektivní dobro od zla. Učí řídit se svým

svědomím, které je považováno za hlas Boží v člověku a je to tedy konečná a rozhodná instance při rozhodování.

6.6 Morální výchova dětí ve skautském oddíle

Nejenom církevní instituce vychovávají děti a mládež k správnému svědomí. Jedna z nejrozšířenějších organizací, zabývající se tímto tématem, je skautská.

Smyslem skautingu jako hnutí je vychovávat tak, aby se děti staly opravdovými Lidmi. Smysl existence každého skautského oddílu je pomáhat dětem nalézat morálku, rozvíjet jejich osobnost a svědomí tak, aby byly co nejvíce schopny poznávat, co je (v ohledech morálky) správné, aby měly sílu, vůli a schopnosti se tak i chovat. Skautský program by měl být nejenom vyplněním volného času dětí, ale hlavně programem směřujícím k růstu osobnosti dítěte. Jeden z hlavních cílů výuky výchovy je to, aby dítě samo poznalo, co je morálně dobré a co ne. Dalším z cílů výchovy by mělo být posílení takových vlastností, aby byl skautík schopen poznanou morálku uskutečňovat. To znamená rozvíjet v něm samostatnost, schopnost se rozhodovat, vůli a další vlastnosti. Dítěti se ovšem musí předat i správné morální normy. Tyto normy by však skautský vůdce neměl mladým skautům předkládat jako neměnnou pravdu, nýbrž by měl spíše pomoci dospívajícím tyto normy nalézt. Naučí-li se mladý člověk takovýmto způsobem přemýšlet o morálce, naučí-li se rozeznávat dobré a špatné podle svého rozumu a svědomí, pak skautský vůdce splnil svoji úlohu.

6.6.1 Metody výchovy

Dítě nemůžeme vychovávat pouze silou argumentů, žádné dítě se nebude chovat správně jen proto, že jim to někdo nařizuje. Dítě se musí naučit poznávat dobro a zlo rozumem a citem.

Dítě se učí, jak víme, mimo jiné i identifikací se vzorem. Skautský vůdce by tedy sám měl jít příkladem, protože jeho chování se stává modelem pro desítky dětí. Vůdce by měl dítěti předkládat takové příběhy a situace, ve kterých by si mohlo najít svůj vzor. Správná výchova dětí tedy začíná a končí u samotného vůdce.

Ve skautském oddíle je také důležitým výchovným prostředkem samotná atmosféra a prostředí. Když se například v oddíle nesmí mluvit sprostě, nově příchozí brzy zjistí, že na jeho vyjadřování není něco v pořádku a přestane sprostá slova používat. S tímto mimoděk přijatým chováním se ztotožní a už mu většinou zůstane.

Další výchovný způsob je činností. Tato výchova probíhá ve skautském oddíle v podstatě neustále a je v procesu výchovy nenahraditelná. Dobrou volbou činností lze dětem pomáhat odstraňovat jejich morální slabiny uměle navozenými situacemi.

Tyto výchovné metody bychom mohli obecně charakterizovat jako ty, které probíhají mimoděk. Je však i mnoho těch, které probíhají v rámci skautského programu. Jedna z nich může být například zaměřena na hodnotový žebříček dítěte. Tato hra je nazývána Dražba a spočívá v tom, že vůdce rozdává všem dražební nabídku, seznam asi třiceti kladných vlastností a životních cílů, a každému dítěti dá určitý počet peněz. Pak probíhá dražba, kde si každý za své peníze může vydražit to, co pokládá za nejdůležitější. Tím vůdce děti přinutí přemýšlet o svých prioritách.¹²²

Ve skautingu se člověk naučí poznávat přednosti nejenom své, ale i druhých lidí, pěstuje vůli překonávat nedostatky a dodržovat etická pravidla a ctít hodnoty, které jsou podmínkou zdravého fungování společnosti. Skauting ukazuje, že opravdové hodnoty v životě jsou trvale udržitelné. Celý skauting je výchovou proti konzumní společnosti. To hlavní je naučit se vážit si toho, co je v životě opravdu cenné a tudíž udržitelné. Základní skautskou myšlenkou je výchova pevného a čistého charakteru, silné osobnosti a správného svědomí. Skauting bychom mohli nazvat vlastně vírou. Je to způsob života, a výchova dětí je cestou, jak tuto víru zachovávat a šířit.

Závěr

Cílem mé diplomové práce bylo popsat a vyložit fenomén svědomí z hlediska teologického a psychologického a zjistit jaké jsou jeho důsledky pro mravní výchovu dětí a mládeže.

Než jsem ovšem přešla k samotnému jádru této práce, považovala jsem za nezbytné, zastavit se i u interpretace svědomí z pohledu filosofie a jejích předních představitelů. Stejně tak důležité je, podle mne, i svědomí v kontextu biblickém, protože v mnohém souvisí s teologií, tudíž i tomuto pojetí jsem věnovala samostatnou kapitolu.

Zrovna tak jako Bible, nevěnovala ani teologie nejprve svědomí dostatek pozornosti. Postupným přečtením pramenů jsem zjistila, že svědomí se fakticky dostalo do teologie až ve 13. století díky Tomáši Akvinskému, který považoval tuto vnitřní instanci při rozhodování za nezvratnou. Bere svědomí jako praktický rozum a označuje ho jako hlas vnitřního soudce. Toto pojetí svědomí bylo kritizováno v období reformace a dnešní teologové s ním také nesouhlasí. Svědomí chápou jako místo setkávání Boha s člověkem. V dnešní době byl však Bůh ze svědomí vyhnán.

Lidé se více přiklání k názorům psychologů, než-li teologů, kteří považují svědomí za hlas vlastního „já“, vlastní nálady, vlastní vůle. Většina psychologů chápe svědomí jako instanci, která rozhodně není vrozená. Je dána výchovou a toto zjištění nalézáme například u Freuda.

V závěru práce, kde se věnuje vývoji a výchově svědomí u dětí, potvrzují Freudovy názory, že svědomí je značně závislá a vyvíjející se veličina. Vidíme zde, že formování a výchova svědomí začíná už v raném dětství. U křesťanů je mezníkem křest, díky němuž dovede člověk poznávat, co Bůh zjevuje. Z toho tedy plyne hlavní rozdíl mezi pohledy psychologů a teologů. Psycholog tvrdí, že na výchovu a vývoj svědomí působí rodina a nejbližší okolí, teolog k tomuto tvrzení dodává, že tím hlavním činitelem je Bůh, který na utváření svědomí dítěte neustále pracuje.

Summary

The aim of my diploma paper was to describe and explain the phenomenon of conscience concerning theology and psychology and to detect its consequences on the moral education of children and teenagers.

Before having come to the centre core of this thesis, I regarded as necessary to explain the interpretation of conscience from the philosophical point of view and from the point of view of main representatives of philosophy as well. According to me, the same importance has also the conscience in the context of the Bible for it related very much to theology. Therefore, I dedicated this interpretation its own chapter as well.

Not only the Bible, but also theology ignored the conscience at first. By gradual reading of the origins, I discovered that the matter of conscience got into the theology in 13th century thanks to Tomas Akvinsky, who considered this inside instance in decision making to be conclusive. He views the conscience as practical brain and specifies it as the voice of the inside judge in each. This conception of conscience was criticized in the period of reformation and today's theologians also disagree. They accept conscience as a place, where the man is meeting with the God. But nowadays the God was expelled from the conscience .

People rather prone to the opinion of psychologists than theologians. The psychologists consider conscience to be a voice of oneself's „I”, own mood, own will. The majority of psychologists accept conscience as an instance, which is not definitely innate. As for example Freud points out, it is given by upbringing.

At the end of my paper, which is focused on development and education of conscience by children, I confirm Freud's opinion that the conscience is very dependent and developing authority. It can be seen here that formation and education of conscience already begins in the babyhood. For Christians is christening the boundary-stone , that enables to the man the knowledge of what the God reveals. That implicits the main difference between the views of psychologists and theologians. In other words, psychologist affirm that family and close friends are crucial elements influencing the education and development of conscience. The theologians add that the main factor is the God, who formes children's conscience all the time.

-
- ¹ J. Skoblík, Přehled křesťanské etiky, str. 88-89, Praha 1997.
- ² S. Freud, Totem a tabu, str. 65, Praha 1997.
- ³ S. Freud, tamtéž, str. 65-66, Praha 1997.
- ⁴ P. Říčan, Psychologie náboženství, str.269-270, Praha 2002.
- ⁵ Z. Barbeškinová, Svědomí jako etická kategorie, str. 60-61, Praha 1989
- ⁶ R. Guardini, Dobro, svědomí a soustředování, str.18, Praha 1999.
- ⁷ R. Guardini, tamtéž, str. 25, 44, Praha 1999.
- ⁸ H. Weber, Všeobecná morální teologie, str. 172-175, Praha 1998.
- ⁹ J.Skoblík, Přehled křesťanské etiky, str. 90-93, Praha 1997.
- ¹⁰ P. Říčan, Psychologie náboženství, str. 271, Praha 2002.
- ¹¹ M. Thompson, Přehled etiky, str. 158-162, Praha 2004.
- ¹² Z. Barbeškinová, Svědomí jako etická kategorie, str. 57, Praha 1989.
- ¹³ Z. Barbeškinová, tamtéž, str. 57-60, Praha 1989.
- ¹⁴ R. Guardini, Dobro, svědomí a soustředování, str.30, 45, Praha 1999.
- ¹⁵ E. Fromm, Člověk a psychoanalýza, str. 113, Praha 1997.
- ¹⁶ E. Fromm, tamtéž, str. 115, Praha 1997.
- ¹⁷ E. Fromm, tamtéž, str. 117, Praha 1997.
- ¹⁸ E. Fromm, tamtéž, str.116-118, Praha 1997.
- ¹⁹ E. Fromm, tamtéž, str. 120, Praha 1997.
- ²⁰ E. Fromm, tamtéž, str. 126, Praha 1997.
- ²¹ E. Fromm, tamtéž, str. 126, Praha 1997.
- ²² E. Fromm, tamtéž, str. 127, Praha 1997.
- ²³ E. Fromm, tamtéž, str. 120- 130, Praha 1997.
- ²⁴ E. Fromm, tamtéž, str. 132, Praha 1997.
- ²⁵ M. Heidegger, Bytí a čas, str. 334, Praha 2002.
- ²⁶ Kolektiv autorů, Filosofický slovník, str. 388-389, Olomouc 2002.
- ²⁷ Kolektiv autorů, Filosofický slovník, str. 389, Olomouc 2002.
- ²⁸ H.J. Störig, Malé dějiny filosofie, str. 115, Kostelní Vydří, 2000.
- ²⁹ F. Ch. Kessidi, Sokrates, str. 107-112, Praha 1980.
- ³⁰ Z. Barbeškinová, Svědomí jako etická kategorie, str. 10, Praha 1989.
- ³¹ Z. Barbeškinová, tamtéž, str. 10-13, Praha 1989.
- ³² J.J. Rousseau, Emil alebo o výchove, str.319, Bratislava 1956.
- ³³ J.J. Rousseau, tamtéž, str. 319-325, Bratislava 1956.
- ³⁴ I. Kant, Kritika praktického rozumu, str.256, Praha 1996.
- ³⁵ H. Weber, Všeobecná morální teologie, str. 176-178, Praha 1998.
- ³⁶ Z. Barbeškinová, Svědomí jako etická kategorie, str.29-30, Praha 1989.

- ³⁷ M. Heidegger, *Bytí a čas*, str.307, Praha 2002.
- ³⁸ M. Heidegger, *tamtéž*, str.327, Praha 2002.
- ³⁹ M. Heidegger, *tamtéž*, str. 307-333, Praha 2002.
- ⁴⁰ H. Weber, *Všeobecná morální teologie*, str. 188, Praha 1998.
- ⁴¹ H. Weber, *tamtéž*, str. 188-189, Praha 1998.
- ⁴² S.Fiores, T. Goffi, *Slovník spirituality*, str. 824, Kostelní Vydří 1999.
- ⁴³ H.Weber, *Všeobecná morální teologie*, str. 190-191, Praha 1998.
- ⁴⁴ Kolektiv autorů, *Nový biblický slovník*, str. 628, Praha 1996.
- ⁴⁵ H. Weber, *Všeobecná morální teologie*, str. 192, Praha 1998.
- ⁴⁶ Kolektiv autorů, *Nový biblický slovník*, str. 628, Praha 1996.
- ⁴⁷ J. Skoblík, *Přehled křesťanské etiky*, str. 52-53, Praha 1997.
- ⁴⁸ Kolektiv autorů, *Nový biblický slovník*, str. 629, Praha 1996.
- ⁴⁹ _ . *Zákony lásky-zákony Boží k dobru člověka* [online]. [cit. 2007-02-08]. URL: <<http://www.katolik.cz/texty/la/18.asp>>.
- ⁵⁰ H. Weber, *Všeobecná morální teologie*, str. 194-196, Praha 1998.
- ⁵¹ Schockenhoff, E. *Podstata a funkce svědomí* [online]. 2004/4 [cit. 2007-15-07]. URL: <<http://www.teologicketexty.cz/index.php?s=clanek&kod=20050930153118&nadpis=Podstata-a-funkce-svedomi>>.
- ⁵² H.Weber, *Všeobecná morální teologie*, str. 197-199, Praha 1998.
- ⁵³ A. Anzenbacher, *Úvod do etiky*, str. 78-79, Praha 1994.
- ⁵⁴ T. Akvinský, *De veritate, cuestiones 16 y 17*, str.69, Pamplona 1998.
- ⁵⁵ A. Anzebacher, *Úvod do etiky*, str. 82, Praha 1994.
- ⁵⁶ A. Anzebacher, *tamtéž*, str. 87, Praha 1994.
- ⁵⁷ H.Weber, *Všeobecná morální teologie*, str. 198, Praha 1998.
- ⁵⁸ Encyklika Jana Pavla II., *O základech morálního učení církve*, Str.36-38, Praha 1994
- ⁵⁹ H. Weber, *Všeobecná morální teologie*, str. 200-202, Praha 1998.
- ⁶⁰ E.H. Erikson, *Mladý muž Luther*, str. 186, Praha 1996.
- ⁶¹ H. Weber, *Všeobecná morální teologie*, str. 203-204, Praha 1998.
- ⁶² Pius XII., *Acta apostolicae sedis. Commentarium officiale*, str. 25, Praha 1996.
- ⁶³ Geissler, H. *Od světla ke Světlu* [online]. Světlo 24, r.2004 [cit. 2007-25-07]. URL: <<http://svetlo.farnost.com/svetlo.php?rocnik=2004&tyden=28>>.
- ⁶⁴ Geissler, H. *Od světla ke Světlu* [online]. Světlo 24, r.2004 [cit. 2007-25-07]. URL: <<http://svetlo.farnost.com/svetlo.php?rocnik=2004&tyden=28>>.
- ⁶⁵ Geissler, H. *Od světla ke Světlu* [online]. Světlo 24, r.2004 [cit. 2007-25-07]. URL: <<http://svetlo.farnost.com/svetlo.php?rocnik=2004&tyden=28>>.
- ⁶⁶ M. Heidegger, *Sein und Zeit*, str. 363, Frankfurt 1977.

- ⁶⁷ Dignitatis humanae. Dokumenty II. Vatikánského koncilu, str.563-567, Praha, 1995.
- ⁶⁸ Šrajfer, J. *Teologická etika a česká přítomnost* [online]. 2003/4 [cit. 2007-24-06]. URL: <<http://www.teologicketexty.cz/index.php?s=clanek&kod=20050411115234&nadpis=Teologicka-etika-a-ceska-pritomnost>>
- ⁶⁹ Havel, V. *Novoroční pozdrav* [online]. Praha, 2001[cit.2007-18-06]. URL: <<http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/index.html>>.
- ⁷⁰ A. Spisar, *Ethika v duchu církve československé*, str. 146, Praha 1948.
- ⁷¹ A. Spisar, tamtéž, str. 146-153, Praha 1948.
- ⁷² J. Augustyn, *Čtvrthodinka upřímnosti*, str. 44, Kostelní Vydří, 1999.
- ⁷³ S.Freud, *Strukturální rozbor psychické osobnosti*, str. 49-64, Praha 1997.
- ⁷⁴ S. Freud, *Davová psychologie a analýza Já*, str. 149, Praha 1999.
- ⁷⁵ S. Freud, tamtéž, str. 88-95, Praha 1999.
- ⁷⁶ S. Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*, str. 89, Frankfurt am Main, 1994.
- ⁷⁷ S. Freud, tamtéž, str. 89-91, Frankfurt am Main, 1994.
- ⁷⁸ H.Weber, *Všeobecná morální teologie*, str. 181, Praha 1998.
- ⁷⁹ C.G. Jung, *Člověk a duše*, str. 185, Praha, 1995.
- ⁸⁰ H.Weber, *Všeobecná morální teologie*, str. 181-182, Praha 1998.
- ⁸¹ C.G. Jung, *Vztahy mezi Já a nevědomím. Výbor z díla III*, str. 154, Brno 1998.
- ⁸² C.G. Jung, tamtéž, str. 133-136, Brno 1998.
- ⁸³ C.G. Jung, *Psychologie přenosu. Výbor z díla III*, str. 191, Brno 1998.
- ⁸⁴ C.G. Jung, tamtéž, str. 159-163, Brno 1998.
- ⁸⁵ C.G. Jung, *Psychologie a náboženství. Výbor z díla IV*, str. 71, Brno 2001.
- ⁸⁶ V. E. Frankl, *Psychoterapie a náboženství*, str. 20, Brno 2006.
- ⁸⁷ V. E. Frankl, tamtéž, str. 34, Brno 2006.
- ⁸⁸ V. E. Frankl, tamtéž, str. 34, Brno 2006.
- ⁸⁹ V. E. Frankl, tamtéž, str. 34-35, Brno 2006.
- ⁹⁰ V. E. Frankl, *Teorie a terapie neuróz*, str. 140, Praha 1999.
- ⁹¹ V.E. Frankl, *Lékařská péče o duši*, str. 72, Brno 1995.
- ⁹² V.E. Frankl, tamtéž, str. str. 72, Brno 1995.
- ⁹³ G. Condrau, *Sigmund Freud a Martin Heidegger. Daseinsanalytická teorie neuróz a psychoterapie*, str. 172, Praha 1998.
- ⁹⁴ G. Condrau, tamtéž, str. 172-175, Praha 1998.
- ⁹⁵ P. Říčan, *Cesta životem*, str. 119, Praha 2006.
- ⁹⁶ M. Vágnerová, *Vývojová psychologie*, str. 43-71, Praha 2000.
- ⁹⁷ M. Vágnerová, tamtéž, str.74, Praha 2000.
- ⁹⁸ M. Vágnerová, tamtéž, str. 74-98, Praha 2000.

- ⁹⁹ L. Šulová, Raný psychický vývoj dítěte, str. 66-67, Praha 2004.
- ¹⁰⁰ J. Šimek, Lidské pudy a emoce, str. 48-49, Praha 1995.
- ¹⁰¹ M. Vágnerová, Vývojová psychologie, str.121, Praha 2000.
- ¹⁰² M. Vágnerová, tamtéž, str. 119-122, Praha 2000.
- ¹⁰³ P. Řičan, Cesta životem, str. 148, Praha 2006.
- ¹⁰⁴ Z. Matějček, Co, kdy a jak ve výchově dětí, str. 47-52, Praha 1996.
- ¹⁰⁵ M. Vágnerová, Vývojová psychologie, str.162, Praha 2000.
- ¹⁰⁶ M. Vágnerová, tamtéž, str. 159-163, Praha 2000.
- ¹⁰⁷ Z. Matějček, Psychologie a pedagogika dítěte, str. 319, Praha 1960.
- ¹⁰⁸ Z. Matějček, tamtéž, str. 319-321, Praha 1960.
- ¹⁰⁹ M. Vágnerová, Vývojová psychologie, str. 162, Praha 2000.
- ¹¹⁰ M. Vágnerová, tamtéž, str. 202-204, Praha 2000.
- ¹¹¹ M. Vágnerová, tamtéž, str. 209-222, Praha 2000.
- ¹¹² M. Vágnerová, tamtéž, str. 274, Praha 2000.
- ¹¹³ M. Vágnerová, tamtéž, str. 274-276, Praha 2000.
- ¹¹⁴ H. Heidbrik, Psychologie morálního vývoje, str. 58-61, Praha 1997.
- ¹¹⁵ G. K. West, Dobrodružství psychického vývoje, str.146, Praha 2002.
- ¹¹⁶ G. K. West, tamtéž, str. 149-150, Praha 2002.
- ¹¹⁷ Hardon, J. *Umění utvářet svědomí dítěte* [online].[cit. 2007-01-08]. URL:
< http://www.stjoseph.cz/clanky/umeni_utvaret_svedomi_ditete_john_hardon.htm>.
- ¹¹⁸ Etika povolání, čili profesionální etika, in: <http://www.cormier.cz/etpov.htm>
- ¹¹⁹ Galan, U. *Scientologie, opravdové náboženství* [online].[cit. 2007-25-07]. URL:
< <http://scientologie.nazory.cz/>>.
- ¹²⁰ Špidlík, T. *Svědomí* [online]. 25.2.2005 [cit. 2007-01-08]. URL:
<<http://www.radiovaticana.cz/clanek.php4?id=3359>>.
- ¹²¹ *V nezřídka hlučné a násilnické společnosti probouzet výmluvný a zřetelný hlas svědomí* [online]. 24.02.2007 [cit. 2007-02-07]. URL:
<<http://www.radiovaticana.cz/clanek.php4?id=7352>>.
- ¹²² V. Břicháček, Skautský oddíl I., str. 26-33, Liberec 1992.

..

Literatura

a) prameny

- Akvinský, T.: De veritate, cuestiones 16 y 17. Pamplona, Universidad de Navarra, 1998.
- Augustyn, J.: Čtvrthodinka upřímnosti. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 1999.
- Břicháček, V.: Skautský oddíl I. Liberec, Skauting, 1992.
- Dignitatis humanae. Dokumenty II. Vatikánského koncilu. Praha, Zvon, 1995
- Encyklika Jana Pavla II., O základech morálního učení církve. Praha, Zvon, 1994.
- Guardini, R.: Dobro, svědomí a soustředování. Praha, Vyšehrad, 1999.
- Frankl, V.E.: Psychoterapie a náboženství. Brno, Cesta, 2006.
nakladatelství 1999.
- Frankl, V.E.: Teorie a terapie neuróz. Praha, Grada Publishing, 1999.
- Frankl, V.E.: Lékařská péče o duši. Brno, Cesta, 1995.
- Freud, S.: Totem a tabu. Praha, Psychoanalytické nakladatelství, 1997.
- Freud, S.: Strukturální rozbor psychické osobnosti. Praha, Psychoanalytické nakladatelství 1997.
- Freud, S.: Davová psychologie a analýza Já. Praha, Psychoanalytické nakladatelství 1999.
- Freud, S.: Das Unbehagen in der Kultur. Frankfurt am Main, Verlag, 1994.
- Fromm, E.: Člověk a psychoanalýza. Praha, Aurora 1997.
- Heidbrik, H.: Psychologie morálního vývoje. Praha, Portál, 1997.
- Heidegger, M.: Bytí a čas. Praha, OIKOYMENH, 2002.
- Heidegger, M.: Sein und Zeit. Frankfurt, Verlag, 1977.
- Jung, C.G.: Člověk a duše. Praha, Akademia, 1995.
- Jung, C.G.: Vztahy mezi Já a nevědomím. Výbor z díla III. Brno, Nakladatelství Tomáše Janečka, 1998.
- Jung, C.G.: Psychologie přenosu. Výbor z díla III. Brno, Nakladatelství Tomáše Janečka, 1998.
- Jung, C.G.: Psychologie a náboženství. Výbor z díla IV. Brno, Nakladatelství Tomáše Janečka, 2001.
- Kant, I.: Kritika praktického rozumu. Praha, Svoboda, 1996.

Matějček, Z.: Psychologie a pedagogika dítěte. Praha, Státní zdravotnické nakladatelství, 1960.

Matějček, Z.: Co, kdy a jak ve výchově dětí. Praha, Portál, 1996.

Pius XII., Acta apostolicae sedis. Commentarium officiale. Praha, Zvon, 1996.

Spisar, A.: Ethika v duchu církve československé. Praha, Blahoslav, 1948.

b) sekundární literatura

Anzebacher, A.: Úvod do etiky. Praha, Zvon, 1994.

Barbeškinová, Z.: Svědomí jako etická kategorie. Praha, Svoboda, 1989.

Condrau, G.: Sigmund Freud a Martin Heidegger. Daseinsanalytická teorie neuróz a psychoterapie. Praha, Triton, 1998.

Erikson, E.H.: Mladý muž Luther. Praha, Psychoanalytické nakladatelství, 1996.

Kessidi, F.CH.: Sokrates. Praha, Svoboda, 1980.

Říčan, P.: Psychologie náboženství. Praha, Portál, 2002.

Říčan, P.: Cesta životem. Praha, Portál, 2006.

Rousseau, J.J.: Emil alebo o výchove. Bratislava, SPN, 1956.

Skoblík, J.: Přehled křesťanské etiky. Praha, Karolinum, 1997.

Störig, H.J.: Malé dějiny filosofie. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství, 2000.

Šimek, J.: Lidské pudy a emoce. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1995.

Šulová, L.: Raný psychický vývoj dítěte. Praha, Nakladatelství Karolinum, 2004.

Thompson, M.: Přehled etiky. Praha, Portál, 2004.

Vágnerová, M.: Vývojová psychologie. Praha, Portál, 2000.

Weber, H.: Všeobecná morální teologie. Praha, Zvon Vyšehrad, 1998.

West, G.K.: Dobrodružství psychického vývoje. Praha, Portál, 2002.

c) encyklopedie a slovníky

Fiores, S., Goffi, T.: Slovník spirituality. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství, 1999.

Kolektiv autorů, Filosofický slovník. Olomouc, Nakladatelství Olomouc, 2002.

Kolektiv autorů, Nový biblický slovník. Praha, Návrat domů, 1996.

d) elektronické dokumenty nebo jejich části

Galan, U. *Scientologie, opravdové náboženství* [online]. [cit. 2007-25-07]. URL:

< <http://scientologie.nazory.cz/>>.

Geissler, H. *Od světla ke Světlu* [online]. Světlo 24, r.2004 [cit. 2007-25-07]. URL:

<<http://svetlo.farnost.com/svetlo.php?rocnik=2004&tyden=28>>.

Hardon, J. *Umění utvářet svědomí dítěte* [online]. [cit. 2007-01-08]. URL:

< http://www.stjoseph.cz/clanky/umeni_utvaret_svedomi_ditete_john_hardon.htm>.

Havel, V. *Novoroční pozdrav* [online]. Praha, 2001 [cit.2007-18-06]. URL:

<<http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/index.html>>.

Špidlík, T. *Svědomí* [online]. 25.2.2005 [cit. 2007-01-08]. URL:

<<http://www.radiovaticana.cz/clanek.php4?id=3359>>.

Šrajber, J. *Teologická etika a česká přítomnost* [online]. 2003/4 [cit. 2007-24-06]. URL:

<<http://www.teologicketexty.cz/index.php?s=clanek&kod=20050411115234&nadpis=Teologicka-etika-a-ceska-pritomnost>>

Schockenhoff, E. *Podstata a funkce svědomí* [online]. 2004/4 [cit. 2007-15-07]. URL:

<<http://www.teologicketexty.cz/index.php?s=clanek&kod=20050930153118&nadpis=Podstata-a-funkce-svedomi>>.

_. *V nezřídka hlučné a násilnické společnosti probouzet výmluvný a zřetelný hlas*

svědomí [online]. 24.02.2007 [cit. 2007-02-07]. URL:

<<http://www.radiovaticana.cz/clanek.php4?id=7352>>.

_. *Etika povolání, čili profesionální etika* [online]. [cit. 2007-06-07]. URL:

<<http://www.cormier.cz/etpov.htm>>.

_. *Zákony lásky-zákony Boží k dobru člověka* [online]. [cit. 2007-02-08]. URL:

<<http://www.katolik.cz/texty/la/18.asp>>.